

81

Анфимов - Давидов

Ненависть

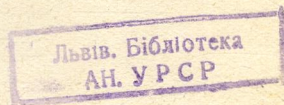
ПАРИЖ
1938

06
10

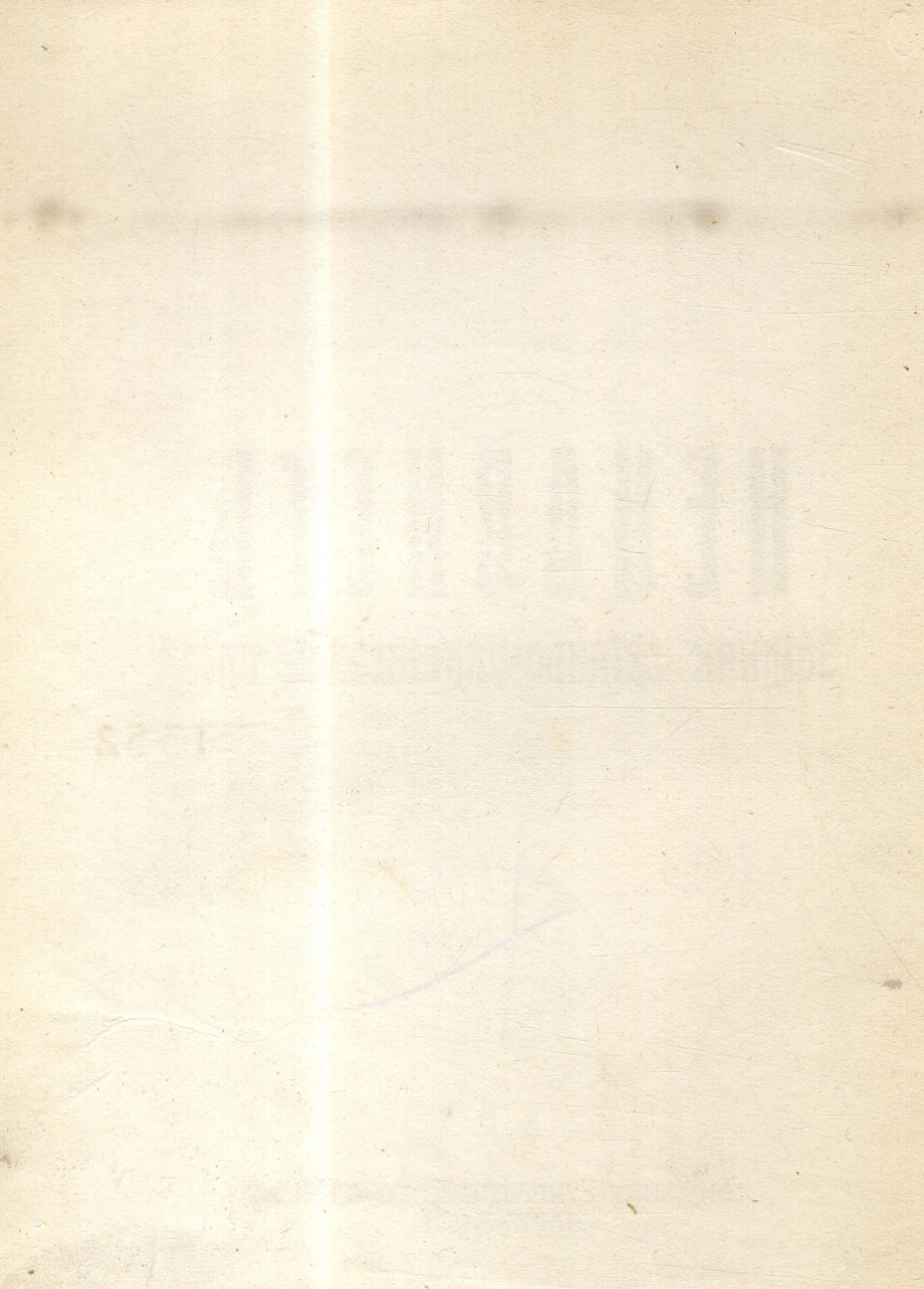
НЕ НАВИСТЬ

Збірник східньо-української прози

~~81352~~

ВИДАННЯ «УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА»
ПАРИЖ 1938.

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ.

Др. 22 укр-284

~~10. 478.~~

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ПЕЧАТКА

Ш5(2-9и)7-644я43

Львівська державна
наукова бібліотека

№

6246

З Андрієм Осадчим я познайомився за досить несподіваних обставин. Одного липневого ранку до маленького дому, де я прожив своє дитинство й юнацтво, і саме оце тепер видрапувався на вищій щаблі свідомости, підїхав автомобіль. Це була справжня сенсація. Адже в нашому повітовому місті не то що ніхто, навіть із найбагатіших купців, не мав свого власного автомобіля, а взагалі, автомобіль на вулиці — це було таке дивне видовище, що про нього потім кілька днів охоче говорили місцеві й вуличні хлопчиська.

Мое життя досі текло по-повітовому зразково. Цієї весни я закінчив гімназію й готувався до університету. Розуміється, я зроду не їздив іще автомобілем; він був для мене такою далекою абстракцією, що я й не намагався ближче з ним обізнатись. Ішов шостий місяць лютневої революції, але мало що змінилось у спокійному, врівноваженому темпі життя нашого повітового міста: купці, як колись їздили фаєтонами, запряженими парою вороних рисаків, офіцери й директор гімназії їздили на візниках, а я ходив пішки.

І от уявіть собі, що цей чистенький, чорний, з тьмяним відлиском автомобіль зупинився саме коло мого дому! З автомобіля вийшов худорлявий чоловік у кепці й робітничому піджаці й запитав у моєї матери, що саме поверталась із базару, нікого іншого як мене. Розуміється, це страшенно вразило мою матір, а про наших уличних сусідів годі й говорити! Мене знали досі за доброго репетитора й тихого парубка, що вибивається в світі і колись таки дійде свого, але автомобіль перевернув мою репутацію шкереберть. Очі моїм сусідам, що виглядали майже з кожного вікна й хвіртки, були страшенно зацікавлені й навіть трохи стурбовані. За кілька хвилин коло автомобіля зібрався цілий натовп, немов допіру тут стався якийсь кримінальний злочин. Все це

я чув і бачив із свого одчиненого вікна й спочатку зовсім був розгубився. Мій унутрішній стан не змінився й тоді, коли мати, оговтавшись і заспокоївшись (вона встигла обдивитись автомобіль і на власні очі переконатись, що там ніяких бомб і рушниць нема), привела цього чоловіка в кепці до моєї кімнати. Він був низенький на зріст, з худими, запалими щоками, зашпарований і, видимо, підточений уже сухотами, але на прочуд жвавий, веселий і симпатичний. З його лагідних блакитних очей, напівсхованих під скісними повіками й поголеного навколо рота не сходила усмішка... Він, перехняблюючи по-качиному з боку на бік, підійшов до мене й навідлі ляснув мене по долоні так, ніби ми з ним давним давно вже знайомі.

— Ну, товаришу Федоренко, збирайтесь! Ідемо!

Те, що він був у робітничому піджаці й разом із тим звернувся до мене по-українськи, відповідно вплинуло на мене, але я все ще стояв спантеличений і не знав, на яку ступити. Коло дверей кімнати стояла моя мати, схрестивши руки, і знову перелякано дивилась на мене. (Ви пробачте їй це — я-ж був у неї одинак, а про мою діяльність у Просвіті й звязок із українською Повітовою Радою вона зовсім нічого ніколи не знала). Певно, в мене був тоді страшенно здивований вигляд, бо чоловік у робітничому піджаці ласкаво постукав мене по плечі й пояснив:

— Такий агітатор, а вдома марнується, трасця йому матері!.. Та в нас, на цукроварні аж кипить — подай українського промовця! Сьогодні-ж у нас мітинг. Ну, гайда, матері його ковінка! Ми сьогодні покажемо їм, сто чортів за пуп!..

Я зовсім не міг добрати, що то буде за мітинг і кому, це їм ми маємо показати, але мене почали серйозно турбувати оці «трясці» й «пупи», що ними цей робітник щедро пересипав свою мову. Я знав, як це все могло вплинути на мою матір і, певно, вона вже гірко думає, що я потрапив до кепського товариства. Мені треба було, насамперед, якось утихомирити цього бентежного чоловіка й гаразд дізнатись, чого йому, власне, від мене треба, але я не знав, як це зробити. Від цього я ще більше зніяковів і єдине, на що я міг спромогтися в тому кумедному стані, це я з хвилину безпорадно

бігав очима по кімнаті, вибираючи, якого саме стільця дати гостеві, і, з кінцем, присунув йому більш-менш певного щодопружин і ніжок — старомодного фотеля. Ви не дивуйтеся цьому: після того, як умер мій батько, що служив за діловода в повітовому суді, в нашому домі, крім моїх небагатьох книжок та одягу, не з'явилося ні одної нової речі. Поволі все зуживалося, втрачало всяку придатність і його давно б уже слід було кудись викинути, але моя мати цупко держалася старих, нікудишніх речей, як колись батько — свого звання «колежського регістратора». На наших речах лежала якась печать «колежського регістратора». І вони без потреби й мети терпляче тягнули своє життєве тягло. Отже всі ці стільці й фотелі стояли по кімнатах, такі справді «для меблів». На них було небезпечно сідати й кожної хвилини вони могли скомпромітувати мене. Я побоювався навіть і за цього фотеля, але, на щастя, гість махнув рукою й закашлявся. Він таки добре розбухикався. Я подав йому води, а моя мати насупилася: без сумніву вона гадала, що такий кашель може бути не інакше, як від перепою.

— ... Ат, сучого сина! Та що там ви зо мною маніжітесь?.. Під три чорти!.. Ну — ніколи!

Він сказав це так рішучо, що я не міг уже його допитуватись чи заперечувати. Я одяг свою новеньку студентську тужурку з синіми петличками, такий-же студентський кашкет і слухняво подався за ним на вулицю.

Я вкрай спантеличився й не знав, як його треба матися, коли ми спорохнявілими патріархальними східцями нашого дому зійшли до автомобіля. На мене звідусіль дивились очі сусідів і навіть начальник пошти, цей єдиний представник вищого повітового світу на нашій вулиці, що саме на той час, не поспішаючи, ішов до своєї пошти, зважив за потрібне зупинитись. Я поважно застібнув на своїй тужурці блискучі гудзики з золотими орлами й удавав, що зовсім не помічаю того нічого. Я дивився на м'яке порожнє місце в автомобілі, де я оце зараз маю сидіти, але в той-же час я відчував на собі багато здивованих, вражених, цікавих і заздрісних очей, що дивились були так тільки на приїзджого архі-

ерея, коли він сідав у свій ридван. Я сміливо й яко мога твердіше ступив на автомобільну ступійку, ніби це мені не першина й взагалі ні по чому, але... Тут трапився невеличкий скандал: мій гість чогось затримався коло шофера, а я смикнув автомобільну клямку, але, леле, дверцята не одчинились. Я зашарився й нервово сіпонував клятву клямку вдруге, втретє... дверцята так само не подавались... Мій стан був одчайдушний: адже за кожним моїм рухом пильно стежили довкола. З моєї невдачі зрадів уже дехто в натовпі, і я навіть почув чийсь глузливий голосок:

— Ич, студент, а в автомобілі не вміє їздити!..

Мені було так соромно, що я вже волів би краще шугнути мерщій назад до своєї кімнати, аніж безпорадно стояти перед зачиненими дверцятами, але тут від шофера до мене ступив цей робітничий піджак із сухотною добродушною усмішкою й привітно кивнув мені головою:

— Чого ж ви не сідаєте? Ну, рушаймо!

Він метко одчинив дверцята, легенько штовхнув мене під лікоть і ми посідали. Автомобіль заричав, засмердів бензиною всю нашу невеличку вулицю й від нього врозтіч розсипались навісні вуличні зіваки. Під галаси та окрики дітвори ми рушили. Серед того гамору я почув на останнє десь із пішохода чийсь поважний літній голос:

— Смотріте, як Федоренку повезло: на автомобілі, а?..

Ми мчали через наше повітове місто, збиваючи позад себе хмари куряви й диму. Чоловік у робітничому піджаці вільно розвалився на своєму сидінні й стомлено поклав на дверцята руку. Вітер, що летів нам назустріч, забивав у роті слова й говорити було важко. Через те мій сусіда мовчав, а я тільки тепер почав остаточно оговтуватись.

Цей мій сусіда в робітничому піджаці й заялозеній кепці й був Андрій Осадчий. Виявилось, що він чув мою промову на просвітянському концерті в Тростянці, куди я спеціально їздив із доручення повітової Просвіти, і вона справита на ньому досить приємне враження.

— Ви говорите — ну чисто, як Порш (я був у квітні на Національному Конгресі в Києві), тільки що у вас тенор, — слабше виходить, як у нього.

Тоді ще мене не спокушали всякі партії, і ім'я Порша важило для мене не більше за прізвище самого Осадчого, але — Київ і Національний Конгрес приємно залоскотали моє шанобство. Я, розуміється, сказав Осадчому, що «нічого подібного, я дуже погано промовляю», але з того часу я почав про себе краще думати. Ба, навіть мушу признатись, що зустріч із Осадчим нагнала на мене такого оптимізму, що, далебі, я й досі дивився б на світ лагідними, життєрадісними очима без найменшої дози скепсису, який тепер отруєю розлився по всій моїй істоті.

Підіхали ми до закуреної фабричної брами саме тоді, коли пролунав і заплутався в сусідньому бору фабричний гудок «на зміну». Ми пройшли через контрольну будку на широке подвіря цукроварні. Струмки чорного натовпу точились із одчинених дверей похмурої кам'яниці й заливали подвіря. Все це мене мало тішило, я навіть почув якесь тривожне хвилювання. Я не любив машин і фабрик. Чорними перстами якогось безвихідного прокляття вони лягли на наших незайманих колись степах, що, мов твінтами, прищипили Україну до єдиного центру. Ці всякі трансмісії, величезні казани й вагонетки, від яких вічно смердить горілим і шмавром, були такі далекі до вільних степів відродженої України, що я обминав про них думати. Для цього є Центральна Рада, Генеральний Секретаріат і партії. Я просто — за Україну, взагалі. Але тепер я мусів виступати й навертати її на українство. Я напевно знав, що успіху не буде, і мене турбувало тільки одне — як його пристойніше й непомітно вийти після мітингу з цукроварні. Нема сумніву, що для них я — буржуй, і мене терзало — на якого чорта я одягнув цю новеньку студентську тужурку з золотими гудзиками!

Моєю останньою надією й розрадою був Осадчий. Він їм — свій, йому все вільно говорити; він по-товариському балакав із стрічними й мені здалося, що він може навіть впливати на робітників. Я слідом за ним робив по подвірі між натовпом кривульки, поки ми, з кінцем, не знайшли голови заводського комітету.

— Студента привіз — урочисто проказав до голови Осадчий і тикнув на мене пальцем. Він вимовив це «студен-

та» занадто підкреслено й навіть із побожністю, але мені це зовсім не подобалось: найшов чим пишатись перед ними!

Нас оточили щільним брудним колом робітники й цікаво розглядали мене. Я спробував зробити серйозне й разом із тим приємне лице, а Осадчий атестував мене далі:

— Там такий оратор, що гай-гай та ще й зелененький!

Голова заводського комітету наказав скликати робітників і ми рушили до фабричної трибуни — високого конторського ганку, над яким висіло червоне полотнище з великими білими літерами:

— Земля крест'янам, заводи рабочим!

Немов до дентиста, що має оце зараз проробляти неприємні й болючі маніпуляції над моїм хворим зубом, я йшов крутими східцями на ганок. Я відчував неминучий скандал, що ось-ось зараз станеться, знав, що мене освистять, висміють і хто-зна — може й просто виженуть. Якщо на селаш наших промовцям не скрізь щастило, то що вже говорити за цукроварню! Мене брала досада: — ну, як я це не одчепився від Осадчого одразу!.. Але було вже пізно. Голова звернувся до натовпу:

— К нам приїхал товарищ із української поветовой ради, он хочеть поговорить с вами.

Натовп ворохнувся. Серед ближчих до ганку лиць почулось було стримане «Пожалуйста» і зараз-же завмерло.

Ця передмова голови мене ще більше спантеличила: власне, що значить «хочет поговорить»? По-перше, я нічого не хочу, то тільки отой Осадчий... а по-друге, вже коли пішло на те, то я маю казати промову, а не «поговорить». Не знаю, чому, але це «хочет поговорить» породило в мені якийсь глухий, унутрішній протест і — дивна річ — це мене підбальорило. Я ступив до краю наперед, заступивши своєю студентською тужуркою голову, і міцно взявся за поренчата. Я пильно глянув на натовп, що з ним мав оце змагатись, і знову мене підточила зневіра й непевність. Я навіть подумав — може почати говорити російською мовою? Мене стиснула така розпука, що я махнув на все й пустився берега. Не бачучи нікого перед собою, крім невиразних тьмяних плям, я почав говорити так, як би промовляв у Просвіті. Хоробрість

і пристрась одчаю, коли нема вже куди тікати, ввійшли в мою мову Я палко говорив із належними епітетами, метафорами, метоніміями, з придиханнями й вибухами голосового грому. Про що я говорив? Це важко передати. Я говорив про все, і це все була Україна. Я не бачив як вони реагували. В кожному разі, не чути було, щоб хто промовлявся чи шепотів, а це вже була прекрасна ознака. Певно, я захопився ще більше й під кінець, коли я почав виголошувати «хай живе», мій голос прибрав такої дикції й експресії, що після цього вже не можна було не плескати! І, справді, коли я скінчив свою промову, мені несподівано заплескали. Ці оплески були досить ясні як на байдужу до України робітничу публіку.

Я злегка вклонився натовпові й помітив Осадчого, що жваво роздавав на всі боки якісь брошурки й газети. Я тепло подивився на його вузькоплечу згорблену спину, на якій блискавками лягали від рухів бганки, і, мабуть, відтоді він здобув цілком мою любов і пошану.

Мене частували в «приїзджій» обідом, підчас якого, правда, ні голова, ні ще якісь робітники, ні навіть Осадчий (і поготів, розуміється — я) не згадували ні одним словом України. Я навіть боявся, щоб вони якось не навернули на це, бо ми могли б зайти в нетри непотрібної дискусії й тим самим зіпсувати той блаженний настрій, що легким серпанком пройняв мене після мітингу. Ми щиро попрощались, мене запрошували приїздити ще «проводить культуру середі робочіх» і я нишком дивувався, як усе-ж таки легко здобувається популярність і як, кінець-кінцем, усе на світі влаштовано просто й приємно. Мене назад знову одвезти автомобілем. Дорогою ми заїхали до Осадчого й втрюх — я, шофер і Осадчий — переخیлили кілька чарок зле очищеного, розбавленого спирту. Дарма, що вони були неможливі на смак і нюх, мене після них охопила така радість і вдячність життю, що я, мабуть, молився б богам, як би моя віра не захиталася після лютого. Ми на останнє навіть поцілувалися з Осадчим. Я ще більше зрадів, коли дізнався, що Осадчий залишається вдома: це ж мене самого везиме автомобіль до дому! Самого, чорт би його забрав! Яке прекрасне життя й

яка чарівна ця революція!..

Солодко похитуючись на цератових автомобільних подушках, я лагідно думав тепер про індустрію й помалу приходив до висновку, що все-ж таки Україні, очевидно, не обійтись без тих заводів, машин і робітників.

Я навіть не встиг сказати за потребу українізувати школу, а мені ще треба було, хоч кількома словами, згадати за суд і церкву (аграрні й військові справи я з охотою погодився віддати Осадчому), як мені почали перебаранчати поодинокі ворожі вигуки. Я запнувся й мені впала в очі пишна, чорна борода в огрядному сіраку, що неподалеку вперто торочила:

— Ми не розуміємо вашого малоросійського язика!.. Не розуміємо!

Еге-е, тут нагвинчено вже машину! — подумав я — не інакше, як місцеві вчителі, кацапня, розагітували ще до нас дядьків.

Але думати мені довго не довелось. Ворожі крики, ніби скористувавшись моєю павзою, тепер наповнювали лементом волосне подвіря.

— Та що там їх слухати! Брешуть!..

— Поодягали вишивані сорочки й думають, що не бачимо вовка — паничі приїхали!..

Становище наше кожної хвилини гіршало. Я з Осадчим стояли на імprovізованій трибуні — звичайному селянському возі, що на ньому волосний писар поставив маленького стола; воза вивезено на середину волосного подвіря й він тільки єдиний, маленький острівець серед мішанини селянських голосів, свиток, сорочок і де-не-де жіночих хусток. Людська хвиля натискає на віз, і, здається, ось-ось розчавить його, принаймні, я чую, як під ногами мені щось коливається й тріщить. Невеличка купка наших прихильників, місцевих просвітян, як сектанти, туляться боязко один до одного й тужно дивляться на нас. В їхніх поглядах і розчарування, і прикрість, і турбота, і остання надія на те, що ми викрутимось.

Але я вже не сподівався викрутитись. Було ясно, що тут

нічогоісінько не вийде й що скорше ми подамось відціля подалі, то буде краще. Але як це зробити? Звідусіль нас тиснув натовп і нам годі вислизнути кудись із воза. Я спробував ще раз вплинути на дядьків і що-сили, аж мені закололо в глотці — крикнув:

— Так хочете ви, щоб у нас була українська школа, наша школа, така школа, що не калічитиме наших дітей «чтоканням» та всякими там «хизбами» й «гумнами»?

Певно, мої слова, чи скорше голос, справили на них враження. На подвірі притихли й нашорошились. Я миттю скористувався з цього й ще дужче, не жаліючи до свого голосу сарказму, крикнув:

— Чи може вам треба, люди добрі, панської школи, московської?..

Я поставив питання руба, і мої «люди добрі», що не звикли міркувати на педагогічні теми, трохи спантеличились. — А воно й справді якої нам треба школи? — Я певний, що наколи б наші просвітяни були сміливіші й розторопні, і вчасно підтримали б мене належними вигуками, — я виграв би. Але просвітяни стояли мовчки. Серед лункої тиші хтось поблизу відливо процідив:

— Ну й хитрі-ж пани, хочуть, щоб й далі були темні — по-мужицькому нас учити!

Навколо нього зарогетали. Чорна борода, що кричала була проти «малоросійського язика», протовпилась наперед і роздратовано кинула до нас:

— Нам треба такої школи, щоб язика не ламала, о!..

Зненацька відклявся із середини натовпу виліз салдат у розхристаній «гімнастюрці». Він, не панькаючись, добрими штовханами плечей і ліктів розпихнув собі дорогу й підійшов до воза. Навіть не спитавшись нас, він спокійнісінько вліз на воза й став спиною саме перед нашими лицами. На подвірі стало занадто тихо. Я нутром відчував усю грандіозність моменту й мені неприємно стиснуло десь під серцем. Салдат одсунув далеко на потилицю свого кашкета з репаним дашком, сплюнув набік, розмашисто махнув руками перед себе й почав:

— Хоть я, канешно, тьомний, як пивная бутылка, но

впрочім тоже завжди могу ізобразить понятіє. Ми, братці, товариші дорогії, ще не вбили, сказать, ведмедя, германець на фронті стоїть упать-же война не скінчена, а шкуру вже делім...

Кілька голосів стверджуюче загуло: — Правильно! — А салдат пристукнув на потилиці кашкета, щоб той був не впав, розмахнувся правицею й казав далі:

— К приміру сказать — Україна і малоросійський язык. Воно, канешно — да, і як по простому виражаясь, то, сказать би, ми вроді, як хахли. Но тут буржуазєя діло портить, вона понімає, што Україна — це значить — край усьому, кінець і больше нікакїх гвоздей, упать-же: ні землі і нікакой, вопче, свободи. Буржуазєя це, гавару, понімає і потому агітирує щоб писались в українці. Потому — щоб без землі, а которий пролетарія тьомная, ету контрреволюцію не розбере, то й поступа в Просвіти всякі та Ради...

Дядьки аж подались головами наперед і жадібно ковтали кожне салдатське слово. Наше й без того скрутне становище вже цілком виразно погрожувало небезпекою. Нас могли просто напросто — побити. Я запитливо й нетерпляче подивився на Осадчого: мусимо ж ми колись забратися від ціля.

Але Осадчий і на думці того не мав. Він цілком спокійно слухав салдатську белкотню й тільки іноді, видимо, і йому уривався терпець: тоді він смикався наперед і намагався спростувати салдату. Та куди там! Салдат не звертав на нього ніякої уваги, що далі він говорив, голос йому все більше й більше ставав крикливіший і грізніший. Ніби не ми, вдвох із Осадчим, були йому єдиними опонентами, а тут, у волосному дворі зійшлася вся всеросійська контр-революція, яку він мусить розтрошити на друзки.

Я вже перестав покладатись навіть на Осадчого. Я гаразд знав, що все це скінчиться недобре, і мене вже не цікавили деталі цього кінця. Я навіть звикся за ці кілька хвилин салдатської промови з неминучістю небезпеки й вся гострота відчуття її — для мене вже й минула.

З височини нашого воза було видно далеко за волосне подвіря. Сонце спускалось до обрію, в багряному океані бов-

ваніли за слободою далекі вітряки й байрак. Мов із вязниці, я задивився на ті неосяжні простори, де нема ні натовпу, ні Осадчого, і не чути салдата, і ту-ж мить згадав чомусь за кавуни, що я їх купив був на базарі перед сходкою й залишив у сторожевій комірчині волосної хати. Я сумно подумав, що кавунів тепер нам, без сумніву, не їсти й мене опанувала досада. Щоб якось розрадити себе, я почав гадати, щоб оце я робив удома. Я міг би піти до Просвіти, там я побачив би Нюсю й ми пішли б із нею за місто — в поле, або на соборний цвинтар. Для цієї Нюсі я потай від матери замовив одній черниці вишити українську сорочку й на іменини, що будуть через півтора місяця, я подарую їй цю сорочку. Якщо мої справи з репетиторством будуть у Харкові нічого, куди я переїду з осени до університету, я, певно, поберусь із Нюсею. Мені трохи прикро, що вона — «Нюся», а не «Ганна», бо «Ганна» попри всі мої старання ніяк до неї не прищиплюється: я давно вже помітив, що Нюся взагалі ще не гаразд усвідомилась, а з другого боку вона боїться, що її ім'я будуть плутати з «Гапкою». А «Гапка» — це ж!.. Це то так, але я хотів би спитати Нюсю, чим ім'я «Гапка» гірше від її прізвища — Соломаха? А свого ж прізвища вона не соромиться, хоч, правда, її батько на вивісці своєї залізобляшаної крамниці написав — Соломахов. Я розумію, власне, чого Нюся так часто натякає швидче нам побратись, і це дратує мене вкрай. Я прекрасно бачу, що вона й за чорта ладна б піти, аби тільки мерщій позбутись свого жакливого прізвища...

Леле, я не знайшов утіхи в своїх міркуваннях про Нюсю. Мене, навіть розсердили вони. Тепер я міг би вже, не зважаючи ані на що, байдуже злізти з воза й проштовхати собі дорогу на вулицю, щоб найняти першого стрічного дядька одвезти мене до міста. Та саме в цей час салдат кінчив свою балаканину й під співчутливий і захопливий гамір зліз із воза. Тут саме би мені з Осадчим злізти та піти собі подалі, хоч і переможеними, але все ж таки не зганьбленими й цілими — мовчки вислизнути від небезпеки під загальний гамір. Але не з таких був Осадчий! Він почекав поки навколо більш-менш утихомирилось, і тоді вже, не зважаючи на

глузливі, а то й просто невиносимі погляди дядьків, він виступив. Він почав свою промову зовсім спокійно й незалежно, ніби нічого й не трапилось допіру.

— Люди добрі, братці, товариші! Я, розуміється, не вмію так балакати, як оцей товариш, що тут говорив, я буду просто, по-мужицьки, без математик... Хто ми такі? Я вас питаю, хто ми такі?..

Він стукнув себе в сухотні, увігнуті всередину, груди й від того кінця останнього слова одломився й трагічно забренів камертоном. Щось незвичайне дмухнуло з тих Осадчових грудей на дядьків, вони затихли, як і перед тим, коли слухали салдата, і тільки моя постать у вишиваній сорочці під студентською тужуркою муляла їм очі. А Осадчий запалювався далі. Все нутро йому клекотіло, голос дедалі гучнішав, йому бракувало іноді потрібних слів, тоді він допомагав собі мигами й усякими вихиласами.

— Ми українці! — гордовито відповів він сам собі й переможно подивився навкруги. Я гадав, що сама тільки ця згадка за навісних «українців», після салдатської промови, збурить сходку, але Осадчий не дав їм оговтатись. Він перейшов у контр-наступ і сміливо кинувся назустріч супротивній хвилі:

— А хто такі українці? — я вас питаю! — І знову ж сам собі відповів:

— Та це ті, що їх гнітила цариця Катерина та цар Петро ще двісті років тому! А хто така була цариця Катерина? — я вас питаю! Та це вам кажучи, була така курва, що...

Тут Осадчий знизив свій голос і по-домашньому почав розповідати сороміцькі подробиці з любовних царициних пригод. Його неабияка фантазія допомагала в належний спосіб змалювати розпутний образ легковажної цариці, гнобительки славних запорожців. Він оповідав про неї такі бувальці й пригоди, що, я певен, найпедантичніший і найсумлінніший історик, який би присвятив усе своє життя катеринській добі, не знав би все ж таки й сотої частини з того всього, що тут так образно й щедро подав Осадчий дядькам у своїй промові. І — хочете вірте мені, хочете не вірте — але цим він переміг їх. Скоро зайшла мова про ті любовні авантюри,

як лица дядьків пояснішали, стали приязно посміхатись і, з кінцем, дружній регіт на весь двір покривав нові дотепи Осадчого. Навіть салдат, що недавно тут розносив нас на всі заставки, тепер, забувшись, роззявив рота й уважно слухав Осадчого, широко посміхаючись разом із іншими. А Осадчий гатив далі й далі. Слухаючи його, я мимоволі подумав, що коли б йому ще освіти трохи, — з нього, далекі, вийшов би непоганий порнографічний белетрист. Скінчивши свої філіпiki, Осадчий зідхнув і підбив підсумки:

— Оці полюбовники Катеринині, оці блюдолизи прокляті (дядькам чогось подобалось це «блюдолизи» й вони знову зареготали) і порозбирали запорожські землі, а нас, українців обернули в московську, кріпацьку неволю!..

Дядьки тепер жадібно слухали кожне його слово. Але що я кажу — «слухали»! Вони ковтали, всмоктували, вбирали ці слова, що їх, не запинаючись, кидав на всі боки Осадчий. Сталась метаморфоза, яку я не годен був зрозуміти. Цей Осадчий не тільки привернув їх до себе, ні — владно поодмикав їм душі й вільно похажав там, як у себе в господі.

Хіба треба, після цього, казати, що він переміг! Коли взяти на увагу все те, що могло з ним скоїтись, після моєї невдачі й салдатської агітації, і цей фінал, що ми його тепер мали, — це буде щось більше за перемогу.

Осадчий провів постанову про добровільний податок із десятини на користь Центральної Ради, сходка ухвалила визнавати за єдиний свій уряд тільки Центральну Раду, вітала всі її універсали, протестувала проти вислання Богданівського полку на фронт, і, я запевняю вас, що наколи б Осадчому заманулось, він міг би тоді запропонувати й не такі ще резолюції, і вони, без сумніву, пройшли б. Іх також би ухвалили одностайно, як і ці, але думки про самостійність і сепаратний мир із німцями ще не вкладались тоді Осадчому в голову.

Назад із воза Осадчий злавив тріумфатором, а за ним і я, хоч і не такий урочистий, як він, але так би мовити, — «при своїх».

З пропозиції Осадчого секретар місцевої Просвіти розпочав тут же записувати нових членів і на вербував їх під

гарячу руку щось близько п'ятидесяти. Серед приватних, веселих селянських очей ми йшли з Осадчим обідати кудись до голови Просвіти, але мені, признатись, було сумно. Я просто-на-просто заздрив Осадчому. Мене пекла досада: ось я скінчив мало не з медальною гімназією й вся моя старанно придбана наука, як виявляється, для України, отут серед селян, на сході, зовсім непотрібна, вона завалящий, нікудишній крам...

А ось цей невіглас, Осадчий, що здатний тільки плести теревені про Катерину й запорожців, може зробити з дядьками чорт-зна-що. Він може з цією єдиною тільки сміховиною обїхати весь повіт і я тепер певен, що його успіх буде скрізь такий самий, як і тут сьогодні.

Деякі сумніви й розчарування стали мені входити в душу, коли ми йшли вузькою вуличкою, одбиваючись від собачні, до голови Просвіти. Життя завертає останніми часами зовсім не туди як плянував я це собі, ставши свідомим українцем і вступивши до Просвіти. Я міркував собі так: я скінчив оце гімназію, досі гімназія була російська, тепер вона буде згодом українською, коли я скінчу університет, я буду за учителя в цій гімназії, але, щоб гімназії не треба, що уся її наука була так-таки ні до чого — я зовсім не думав, та й не хочу думати! Треба, щоб у нас усе було, як у кожного культурного народу. Це добре діло, нема чого казати — анекдотами привертати дядьків до своєї нації!..

Я подивився на Осадчого, що йшов поруч мене й жваво інструктував голову Просвіти, і заспокоював себе:

— Та ні — це зовсім не так воно все. В чому секрет успіху Осадчого? Він по-простому, може, правда, занадто вже вульгарно але найголовніше — по простому підійшов до дядьків. Треба й мені так. Тоді я не буду їм видаватись «буржуєм», тоді вони зрозуміють мене. І, насамперед, — к чорту цю студентську тужурку й вишивану сорочку. Особливо — вишивану сорочку. То зовсім інша річ піти в ній до Просвіти, чи там по місту ввечері, але на село — ні, досить уже!

Голова Просвіти перший пройшов у двір і за хвилину ми ввійшли через галерію, де на вікнах вистигали червоні баклажани, до низенького будиночка під бляхою.

Зсередини через одчинені двері до нас долинуло заржавіле скрипіння старого грамофону.

Настя Федоровна встала з дерев'яної канапки й вдарила мене по руці.

— Ат, який же ви!..

Вона пройшлася по кімнаті й її довга, за пояс коса тепло блиснула при світлі газової лампи. Дивна річ: в цьому мені самому ніяково признатися, але це так: Настя Федоровна вабить мене більше з-заду, ніж спереду. Коли я дивлюсь на її обличчя, я помічаю, що в неї трохи завеликий рот, і коли б її губи, що пахнуть пристрастю, були б трошечки тонші — це було в їй на краще; в неї до того занадто плескате чоло й на ньому тридцять років, що має Настя Федоровна, позначились двома продовжиними зморшками. Але, коли я дивлюсь на її анфас, мене охоплює якесь тривожне й разом приємне хвилювання. І це не через те що в Насі Федоровни буйно здіймаються й ось-ось, здається, розірвуть тоненьку перкалеву сорочку пишні груди, за які я можу ручитися, що вони не знали справжніх обіймів кохання, — ні я хвилююсь і ладен кожної хвилини засвідчитись їй у шаленому коханні тільки через те, що там, позад цієї блюзки, чола й губів, ліньки спадає долу прекрасна, довга, чорна коса!

Ця коса така пухка, її так подразливо-недбало заплетено, що я ладен одмовитися вирушати відціля не тільки кудись на поїзд, щоб мітингувати з Осадчим, але й їхати через тиждень до Харкова торувати собі через університет мудрий шлях до станівких життьових підпор. Аби тільки торкнутись губами цієї коси й аби ця коса... (ах, що я кажу!) аби ця коса зашморгнула налігачем мою шию.

Власне кажучи, як добре зміркувати, то всі ті мітинги, зїзди, постанови та навіть і голодний, мерзлий університет — то суєта. Суєта суєт і всячеська суєта. А тут у цій кімнаті, перед моїми очима — реальне, затишне й, головне, певне. Настя Федоровна — не «фантастичні думи, фантастичні мрії», а цілком конкретне: прийди й візьми. Вона — не маніжна й легковажна Нюся...

Тут я мимоволі порівнюю їх прізвиська: Соломаха й Худолій, і мені стає ніби соромно за це блюзнірство.

Худолій — мені нагадує трохи Гамалію, Палія — взагалі від нього одгонить чимось козацьким і капітальним минулим. Мені навіть шкода, що, коли Насті Федоровній судиться колись згодом стати Федоренковою, вона втратить своє прекрасне прізвисьце.

Але суть не в тому! Настя Федоровна вчителює. Отут під містечком її батько з десять десятин. А за вікном їхнього затишного будиночку садок. У тому садку тихо й затишно. Це ніби про нього — «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями...». В цьому садку мені солодко б відпочивалось. Я можу теж учителювати тут у цьому ж містечку. Коли все заспокоїться, ми вдвох знову ходитимемо до Провсвіти (оті промови треба облишати — з якої речі мене весь час посилають, хай попоїздять ще інші!), наші діти, якщо вони будуть, говоритимуть змалку по-українському. Взагалі, тут передомною в перспективі стільки принадного, що тільки з дуру можна одмовитись від того щастя, що саме тобі лізе в руки.

Настя Федоровна знову пройшлась кімнатою, гулко стукаючи по підлозі закаблуками без гумок. Ці стуки трохи прикрим відгуком озвались мені десь усередині — провінція! Невже не можна купити в місті в першого-ліпшого чистильника чи в базарній крамниці гумок. Настя Федоровна підійшла до вікна й томно схилилась скронею до шибки. Вона штучно заковпилила губу й удає, що сердиться. Воно то правда — який же я невихований: узяти й обійняти, не спитавшись, дівчину за талію. Це вже занадто вийшло по-парубоцькому. Я навіть (вайло!) незграбно торкнувся пучками її грудей.

Я підвівся з канапи, щоб перепросити Настю Федоровну. Вона стояла до мене боком і нервово сіпала краєчком тюлевої завіски. Її профіль обрамляло темною чадрою пишнє, трохи розтріпане волосся. Я пильно глянув на неї, і зненацька мої очі знов впали на її косу, що чорним потоком виринала поміж бганками білої блюзки й пропадала десь у сутінках. Ноги мені затремтіли. Я рванувся до неї і, замість

того, щоб перепрошувати, схопив за скроні її лице, владно повернув його до себе й поцілував у самісіньку пухлину губів. Від несподіванки першу мить вона заціпеніла, потім уся подалась назад і боляче стукнулася головою об шибку. Я жахнувся й пустив її: невже шибку розбито? Ні, ні, шибка ціла! Настя Федоровна перелякано дивилась на мене й не могла вимовити слова. Я на всякий випадок помацав ще рукою шибку. Та ні, шибка зовсім цілісінька, навіть тріщини не має. Проте, для обережності я мусів трохи змінити свою позицію: я став сам спиною до вікна, а Настю Федоровну легесенько одсунув набік, і благаючи простер до неї руки! Її лице зайнялось таким полум'ям румянців, що аж мені стало парко, ніби я оце глянув у одчинену піч льокомотиви. Я ворохнувся до неї. Вона скулилась, як перед ударом! Тоді знову щось підколело мене. Я що сили охопив її гладкі плечі, притиснув до себе її торс і, не бачучи нічого, почав цілувати перед себе навмання, куди попало. Тепер вона пручалась у моїх обіймах, прудко одвертала на всі боки голову, вигиналась і мої сліпі губи з розмаху впивались у її шию, підборіддя, краєчок уха. Її жар передавався мені з подвійною силою й це підсмажувало мене ще більше. Я шаленів. Захлинаючись поцілунками, я шипів божевільні слова.

— Настю!.. Ат чорт!.. Я ж вас, Настю... Чи чуєш? Настю, мила... Я тебе так кохаю!..

Через неї ніби пробігла раптом блискавка. Руки втратили силу, голова стомлено схилилась на плече, густі вій покрили очі, вона вся обажніла й ніби поточилась на ногах. Я вперше відчув її не-аби-яку вагу й серйозно подумав, ану ж бо й справді впаде, а я, гляди, ще й не вдержу її. Тоді я міцно вперся ногами в підлогу й сильніше обійняв її спину. Настя Федоровна, справді, трохи зсунулась долу в моїх руках. Вона стомлено прошепотіла.

— Пустіть... Ну, пус-ти мене... пусти...

Ага, «пусти»! «Пустити», а не «пустіть»! Мені закортіло звірити це «пусти» в її очах і я нахилився до її голови. Її груди пружно вперлись у мої, і нараз моя долоня намацала на її спині косу. Коса!

Втративши рештки чемности й тверезого розуму, як

стеряний, я грубо повернув її потилицею до себе й дав собі волю цілувати її прекрасну косу. За хвилину вся коса розплетлася й чорні пасма важким серпанком вкрили мені лице. Я ввесь поринув у те запашне волосся, мов одірвався від землі й полетів у чудовий, феєричний космос. Нараз Настя Федоровна зойкнула й шарпонулась убік. Потім, як підтята, повна поточилась на стілець у кутку. Я застиг із простертими руками...

Тепер тільки я почув настирливий і вперше — удаваний, а не справжній кашель Осадчого. Він стояв на порозі й лагідно посміхався.

— Чорт! — вилаявся я сам до себе й поправив на собі зімняту сорочку й розкуйовджене волосся. Настя Федоровна залишилась у кутку на стільці й закрила лице руками. Осадчий вийшов на середину кімнати й лукаво посварився мені:

— От за такі штуки вас на Січі киями б вибили!

Мені хотілось окриситись: іди під три чорти з своїми Січами й киями! Дурня шматок! — Але я, розуміється, і навязки не давав, що серджуся. Я тільки страшенно зашарився і ніяково ступив назустріч Осадчому. Осадчий по-дружньому тріпонував мене за руку й тоді вже поважніше промовив:

— Ну, любощі-любощами, а справа-справою! Збирайтеся. Через півгодини вже поїзд буде.

Я тоскно оглянувся по кімнаті, шукаючи свого кашкету й пальта, а в мислі лаяв Осадчого: — і завжди його пригарабанив чортяка невчасно!

А в тім я ж сам із Осадчим удень коло цукроварні умовився, що чекатиму в Насі Федоровни аж до вечірнього поїзду й за цей час проінструктую її, як треба впорядкувати про-світ'янську бібліотеку.

Але я не міг, розуміється, дати це Осадчому на виправдання! Мені треба було конче хоч п'ять хвилин іще побути з Настею Федоровною, домоворитись із нею до чогось певного, але Осадчий квапив мене:

— Скоріше, скоріше, а то ще поїзда, сто чортів йому за пуп, прогавимо.

А тут, як навмисне, я ніяк свого кашкета не знайду. Настя Федорівна сидить так само непорушно в кутку й важко дихає. Від сорому вона не може підвести голови.

Що за чортовина — кашкета ніде нема! Я мотаюся по всій кімнаті, але мої шукання марні — нема. Та ні — це просто якась омана: де ж мій кашкет?

Осадчий починає хвилюватись. Він то витягає, то знову ховає свого одоробла-годинника й нетерпляче тупсає по кімнаті.

— Двадцять хвилин залишилось, ай-ай-ай! А до станції йти принаймні п'ятнадцять, потім — квитки, по вагонах тіснота, не влізеш одразу... Ех, київ би на вас треба, київ!..

Я вже зовсім спантеличився — ну де ж, справді, може лежати кашкет?

Може він упав за дерев'яну канапку? Я підбіг до канапки, гуркотом одсунув її геть і поліз накарачки до стінки. Нема. Тьфу!

Я з пересердя плюнув і вирішив спочатку одягнути пальто, а потім уже знову пошукати кашкета. Пальто вже на моїх плечах.

— Мандата ж не забудьте! — уже сердито каже від дверей Осадчий. Я шукаю в боковій кишені пальта своє посвідчення від Української Повітової Ради, що дає мені право виступати від її імені на всяких зборах, сходках та мітингах.

Згорнуте посвідчення таки лежить у кишені. Ось воно. Але щось штовхає мене розгорнути папірця й подивитись на нього. Я розгорнув і...

Мені аж мороз побіг поза шкурою: печатки на посвідченні нема!

Я перевів виражені очі на Осадчого й ледве промовив:

— Товаришу Осадчий!.. Цей сучий син Кіяшко, отой писар із повітової ради...

Осадчому вже зовсім урвався терпець:

— Що там іще? Ви ж розумієте — ми спізнимось! Вісімнадцять хвилин залишилось!

Він тиче мені з дверей годинника, але на годинника страшно навіть і глянути: там, на здоровенному цифербляті

стрілка вже ось-ось покаже за чверть восьму. Мені стає моторошно й я боюсь закінчити свою фразу.

Осадчий гнівно шарпається до мене:

— Та в чому ж річ? Кашкет?

— Кіяшко, розумієте, забув стукнути печаткою, нема...

Осадчий вирвав із моїх рук посвідчення, глянув і осатанів:

— Та куди ж ви дивились, трясця вашій мамі! Що ж тепер робити? Ви ж знаєте, як тепер — скрізь большевики, анархісти, дезертири, та вас же без печатки заарештують!..

Я все це прекрасно знав, але що ж його робити! До Кіяшка, що в нашому повітовому місті, відціля двадцять верст, до місцевої Просвіти півгодини йти та й чи потрапиш голову з печаткою?

Розпука вхопила мене своїми холодними обценьками. Тепер уже я, як зацькований бігав по кімнаті з кутка в куток, а Осадчий стояв на місці й рвав на собі волосся на потилиці.

На цю сцену стрепенулась і озвалась, кінець-кінцем, із кутка й Настя Федоровна. Вона підвела червоне лице й стурбовано спитала:

— Що таке там трапилось?

Осадчий безпорадно побіг до неї:

— Настя Федоровна! Голубонько! Ну, як вам це подобається — тютя чортова. — Він гнівно махнув рукою в мою сторону. — Ви уявляєте — нас ждуть на ранок, люди зберуться, — а він печатку забув поставити. Печатку! А тут до поїзда залишилось... — він знову поспішно витягнув годинника й майже застогнав: — п'ятнадцять хвилин!!

Настя Федоровна непорозуміло терла долонею чоло, потім поволі спустила на коліна руку й тихо проказала:

— Знаєте, що? Може...

Осадчий вчепився в її руку й застиг у нетерплячці:

— Ну? Що?

Настя Федоровна нерішуче спитала:

— Може якусь іншу печатку прикласти можна? Тут у батька є одна...

Осадчий, як на пружинах, підскачав.

— Ідея! Єсть! Мерщій! Ради Бога, серденько, мерщій!..

Він майже зірвав її з стільця й потягнув до сумежної кімнати.

І тільки-но Настя Федоровна підвелась із стільця, як я побачив на тому місці, де вона допіру сиділа, свій студентський, пожмаканий тепер кашкет. Я метнувся до нього й почав виправляти йому околечку й криси. Мене просто обурила така незграбність Насті Федоровни — щоб розсістись отак на кашкеті й ні гу-гу! Та ще ж і кашкет новий... Це ж просто...

До кімнати влетів захеканий Осадчий, а за ним заклопотано задріботіла ніжками й Настя Федоровна. Він вихопив у неї з рук печатку й почав голосно читати її під лампою.

— Правленіє... Тростя-нець-ко-го общества потреби-телей.

Осадчий подумав мить, заплющивши очі, потім категорично заявив:

— Нічого. Чорт її бери, якось проскочить... Чорнила! — Настя Федоровна метнулась до столу по каламар і ручку. Осадчий зиркнув на годинника й закричав:

— Тринадцять хвилин! Ми пропали! Чорнила мерщій!..

Ручка йому танцювала поміж пальців. Він проляв на підлогу чорнило, але печатка вже готова. Осадчий стукнув нею перше по своїй долоні, а потім пригнувся й щосили припечатав моє посвідчення.

— Єсть! Біжім! Бувайте...

Ми вихрем вискочили на вулицю.

— Я ж так і знав — спізнались — промовив, ледве переводячи дихання Осадчий і закашлявся.

Я теж захекався аж у горлі стало гірко й схопився за груди. Там, усередині мені творилось щось страшного: моє серце вило на сполох у всі дзвони; ось-ось воно пробе мої ребра, розсіче шкіру й випаде геть. Ні — в мене таки є, очевидно, якась сердечна вада й ця біганина й мітинги тільки псують мені здоров'я.

Але ми спізнились. Поїзд уже стояв на стації й грізно пихтів, готовий зірватись у дальшу путь.

Ми вскочили у дерев'яний стаційний будинок. Кепсько освітлена зала ІІІ-ої кляси вже спорожніла.

Ліворуч у кутку, де звичайно перед поїздом нетерпляче мнуть в черзі до кляси пасажери, не було вже нікогисінько. Флегматичний касієр усередині каси ліньки позіхнув і простягнув до віконечка руку — зачинити касу. Осадчий навіть не обернувся до каси, але я завагався:

— Товаришу Осадчий, а квитки?

Уже з перону до мене долетіло його сердите:

— Які там можуть бути квитки! Скоріше!

Та воно й справді — куди там купувати квитки! Сумна порожнеча залі ІІІ-ої кляси замінилась перед нами страшною товчією й гармидером на пероні. Перед кожним вагоном точилась справжня облога. Люди тиснулись, кричали, штовхали один одного, але, здавалось, що в середину вагонів ніхто не ввазив. Натовпи коло кожного вагону зовсім не зменшувались. Мені від того шарварку аж помутнішало в голові.

— Ось, бачите, що робиться! — крикнув мені скрушно Осадчий, і ми почали шарпатись коло вагонів. Але куди там! Коли передні не могли потрапити навіть на вагонні східці й тільки по-дурному змагались між собою, то що говорити за нас задніх! Ми ставали навшпиньки, заглядали через плечі й голови передніх, а нас лаяли, наступали нам на ноги й одштовхували. З вагонних дахів і буферів байдуже споглядали на стовпище садлати-фронтівки й спокійнісінько кидали на нас лущиння. Ні, куди там лізти!..

Я навіть перестав тиснути на передніх і одійшов назад, де було вільніше.

— Ну, ясно, що нам сьогодні не їхати, якого ж чорта надверезуватись і шматкувати свої кволі нерви!

І знову мені спало на думку: — суєта!..

Але Осадчий не відступав. Він навіть добрав способу, дарма, що був маленький на зріст і крихкотілий, розштовха-

ти сусідів і пробитись до східців. Він сперечався, огризався на всі сторони, крутився, як щупак у ятері, і ось...

Перед цим я з іронією дивився на його змагання й зло-втішно думав:

— Ну, ну, — покрутись, йолопе, а я подивлюсь, як ти спіймаєш облизня. І то ж дурне таке: бачить, що не про-товпиться — ні, лізе навмання. Терпіти не можу метушли-вих людей!..

Але нараз я мусів змінити свою думку. Ви тільки поду-майте: Осадчий доштовхався до самого входу й ось, стоячи вже на ступійках, він завзято щось доводив кондукторові. Кондуктор із ним сперечався, але я вже бачу, як кондукто-рове сперечання втрачає спротив, кондуктор на каскади слів, що ними закидає його, жестикулюючи руками, Осадчий, від-повідає де-далі млявіше, він перечить уже тільки так, для годиться. Ще одне слово — і він, далебі, пустить Осадчого. Зненацька позаду тривожно бе друпий дзвінок. Осадчий із горішньої ступійки обертається назад. Він, видимо, хоче звернутись до мене, але його очі не знаходять мене поблизу. Він стрибає очима до натовпу й одчайдушно кричить:

— Пане Федоренко, де ви?

Я неохоче здалося обзиваюсь:

— Та ось-же я тут...

Я бачу, як лице Осадчому скривилось від досади, але то мене вже не хвилює. Я уклав тепер інший плян і мудро розміркував собі так: якщо вже Осадчий чудом улізає до вагону, ну що ж — добре. Хай він їде. Я — не Осадчий і на чудеса нездібний. Я повернусь собі назад, до Насті Фе-доровни, розкажу їй усе, як воно було, попрошусь у її бать-ків переночувати, а завтра вдень я найму дядька й поїду до-дому. Я радів. Такий легкий і приємний вихід із усієї цієї мороки, що її закрутив на свою голову Осадчий, мене захо-пив. Як, кінець-кінцем, усе виходить на добре. Я все зробив, що міг, але це не моя вина, що не можна дотовпитись до ва-гонів. Я повернусь до Насті Федоровни й ми сьогодні ж до-говоримось із нею до кінця.

Але весь мій плян полетів сторчка. Я отетерів від по-диву й хвилину не міг ні говорити, ні рухатись. Ви тільки

увяїть собі: знайшовши мою самотню постать віддалік від тої метушні, Осадчий раптом стрибнув із ступіжок — пробився назад через натовп і ось він обурений стоїть передо мною.

— Що ви робите? — прошепотів він грізно й разом так здивовано, ніби я чинив тут якийсь жахливий, проти-природний злочин.

Цей поворот Осадчого був такий несподіваний, він застукав мене, як хазяїн завинилого kota на шкоді, що я не годен був щось відповісти йому. Я тільки промимрив якусь нісенітницю, але це не дійшло до Осадчого.

— Що ви робите? — прошепотів він вдруге й на цей раз у голосі йому забреніли трагічні ноти. Але, бачучи, що від мене годі чогось тепер сподіватись, він стрепенувся й враз одмінвся. Обличчя йому пояснішало, він ляпнув себе долонею по лобі й погодливо крикнув:

— Ну, нічого! Якось воно обійдеться. — Потім схопив мене за плечі, повернувшись спиною до себе й штовхнув наперед.

— Ідіть попереду й, будь ласка, без усяких там балачок!

Мене це застереження здивувало — хто б уже казало, а хто б і мовчало: «без балачок»! Я, либонь, ще не за-рекомендував себе балакучістю.

Я хотів був обернутись до Осадчого й тепер собі спитати, що це він робить, але маленький поворот моєї голови випередив Осадчий.

— Ідіть і не обертайтеся! Ви що ж, може, тікати хочете?

Він міцно схопив мене за лікті й штовхав у дальній кінець перону.

Але ж, прошу, що з ним сталось і куди він мене штовхає? Ми поспішно минали вагони й перлися до кінця поїзду, куди з самого початку й не пробували навіть пориватись. Мене почала брати злість, що він, справді, вигадав? Я хочу спинитись і рішуче заявити Осадчому, що годі, нарешті, клеїти дурня, але в цей час він що-силю штовхає мене в саму гушину натовпу біля якогось вагону й голосно, поросійськи, кричить:

— Дорогу! Больной! Сlišіте — больно́й?!..

Країні з натовпу під тиском мого тіла й окриків Осадчого збентежено оглядаються назад до нас, і мимоволі розступаються. Це заохочує Осадчого. Він штовхає мене спантеличеного ще дужче й несамовито кричить:

— Не відіте — больно́й! С ним может бить пріпадок... Іустіте, я на Собурку*) его везу!..

Чуючи назву цієї богоугодної установи, пасажири ша-рахаються від нас. За хвилину ми вже коло дверей. Кондуктор перепиняє нас, але в цей час бе третій дзвінок. Позад нас счиняється щось страшне. Про нас уже забули. Останній могутній струмінь людської енергії зривається з перону й, як корок через шийку пляшки, штовхає нас у вагон. Кондуктора зімнято й він немилосердно лається десь під моєю лівою рукою. Позад нас — вакханалія.

Розтинається протяжно гудок і поїзд рушає. Ми поїхали. З перону в-останнє долинають до нас розпучливі крики й зойки. Ось вони завмирають і тікають назад, назад. Поїзд перебігає стрілками на нову колію й прискорює рух. Крізь запітніле вікно в дверях, що насупроти, я бачу високі сосни. Ми мчимо уже бором. Значить факт — ми таки влізли в поїзд і їдемо.

Пасажири поволі заспокоюються. Вони «страслися» кожне на тому місці, де йому судилось їхати, на площадці, на ступійках, на буферах і на даху.

Кондуктор зробив неймовірне зусилля правим плечем і лівою ногою, одпихнув шерстою долонею чийсь карк і зник у середині вагону. На площадці одразу повільнішало. Я полегчено зідхнув і поворошив зімнятими плечима.

Але Осадчого знову щось мордує. Він ворухиться, потім рішуче лізе через мій перехилений бік і чиєсь коліно наперед.

— А-ну, пропустіть мене, ми зараз увійдемо всередину.

Тепер я ні скільки не сумніваюсь, що він і всередину

*) Собурка чи Собурова дача — лікарня для божевільних у м. Харкові.

ввійде, ба навіть сидітиме на лаві. Мені залишається тільки слухняно, не відступаючи ні на крок лізти за Осадчим. Я так і роблю. Ми вже вдерлись до коритарчику. У вагоні накурено, напльовано й люди один на одному. Тут, як і скрізь тепер у поїздах — салдатня. Брудна, заросла довгими бородами, немита, вшива салдатня. Вона стомлено пообсідала всі кутки, куди тільки оком глянути, і майже не ворухиться. Мені здається, ніби ми потрапили до печери передісторичного віку. Я переступаю за Осадчим через скоцюрблені тіла, брудні чоботи й військові торби.

Раптом перед Осадчим хтось сердито забурмотів. Осадчий всетаки сіпонувся вперед ще раз. То ці вже зовсім роздратований хрипкий проматюкований голос кричить на весь вагон:

— Куди прьош!..

Але Осадчий і на думці не має, щоб поступитись. Він владно каже:

— Дайте дорогу: мені треба місце найти.

— Я тобі як дам по нюхалу — «місце»!..

Сіра постать у зібганій, землистій шинелі погрозливо підводиться й ось-ось станеться бійка. По кутках починають ворухитись окопні люди й спросонку недобре поглядають на нас. Я бачу, що мені слід утрутитись і втихомирити Осадчого. Я лагідно беру його за рукав.

— Пане Ос... (я мимоволі глянув на землисту шинелю й одразу виправився) — товаришу Осадчий, ми й тут якось можемо примоститись... ви того...

Осадчий немов би не чує мене... Він твердим голосом, що не припускає ніяких заперечень, каже до салдата:

— Я член української повітової ради, я маю завтра виступати на мітинзі. Ходім — обертається він до мене.

Видимо, слово «член» якось вплинуло на салдата, погляд йому, правда, залишився той самий — упертий, ненависний і тупий, але він замовк і навіть, здається, оступився вбік. Я кажу — «оступився», бо інакше Осадчий так легко не звернув би праворуч між лавами, а за ним контрабандою й я.

На нас дивився зацікавлено весь вагон. Десь у сусідньому купе хтось голосно зідхнув:

— Ох, доведе до погибелі нас ця Україна!..

Поїзд зменшив ходу. У вікні замигтіли стачійні вогні, промайнули будівлі й — стоп! Поїзд занадто раптово зупинився й ті, що спали на лавах, від струсу попркидались. Осадчий скористався з цього. Він, як старший до підлітків, почав розпикати заспаних салдатів:

— Що-ж це ви, товариші, порозлягались тут, а вольному нема де ступити. Так нільзя..

Протираючи очі, салдати забурчали:

— Порозлягався б ти в окопах, отоді знав би...

Але Осадчий перебив їх.

— Та що там у «окопах»! Всі ми страдали. Мені ось теж на мітинг треба завтра. Посуньтесь, товариші... Тепер нема панів, усі свободні, всім треба їхати!.. Сідайте, чого ж ви стоїте? — штовхнув мене під лікоть.

Я мимоволі, не ймучи йому віри, глянув на його руку й — повірите? — Осадчий сидів уже на лаві, а поруч нього було невелике місце, де можна було, проте, досить зручно сидіти, тільки ногам заважав якийсь оспалий тулуб на підлозі.

Поїзд знову рушив:

— Ну, ось ми й поїхали — лагідно промовив у просторінь Осадчий, немов би ми тільки допіру влізли у поїзд. Десь під підлогою знову одноманітно зататакали колеса, Осадчий заспокоївся, скулився й заснув. Навколо знову захропли салдати. Очутився, нарешті, і я. Винахідливість і спритність Осадчого піднесла мене й тепер заколисувала, як дбайлива ненина рука. Я любовно подивився на нього й подумав:

— З такими наша справа не загине! Коли б же їх тільки більше було...

Тепер я міг уже вигідно обіпертись спиною об стінку й мирно підбивати денний білянс своїм удачам і невдачам. Розуміється, я почав найперше думати про Настю Федоровну. Тепер вона спить. Рожева ватна ковдра тепло накриває її тіло. На подушці розметалась її пухка, чорна коса. Коса!..

Мені захотілось спокійно заснути з думкою про цю косу, але я не можу спати сидячи. Від цього мені принадлишою й ближчою стає в уяві м'яка постіль, ковдра, і та коса, і сама Настя Федоровна. Мені шкода, що я не договорився з Настею Федоровною ввечері, але я неодмінно щими днями приїду й доведу все до льогічного кінця. Мене обіймає пестливими обіймами журлива журба й легенько перекидає з долоні на долоню моє серце. Мені кортить заспівати якоїсь сумної пісні, вимовити невимовне, але у вагоні — цього не можна. Я дістаю з кишені цурпалочок старого олівця, записну книжечку й пишу вірша. На темному зімнятому папері, в тоскній імлі вагонного ліхтаря виростають напричуд легко й швидко рядки — діти мого надхнення й кохання. Ось я вже й написав вірша. Вірш вийшов досить хороший і інтимний. Ви тільки послушайте його:

Стихни, стихни, схаменися,
Мое ж ти серденько!
Бо все плачеш, як дитина
Без батька, без неньки.

Нащо серце, полюбило
Так щиро дівчину?
Мабуть, серце, родилось ти
На лиху годину.

Кличе, кличе серце долю, —
Нема ж йому долі,
Хоче вирватись на волю, —
Нема ж йому й волі!..

Не найти тобі ніколи,
Мое, серце, долі,
Не побачить на цім світі
Козацької волі!..

От тільки мені клопіт із заголовком. Як його назвати? Я перечитав ще раз вірша й тоді мені одразу спало — серце. Прекрасно. Вірш зватиметься «Серце». Я його присвячу Насті Федоровні. Вона страшенно любить слухати мої вір-

ші. В домашньому колі вона так і рекомендує мене: наш письменник, і я чую в її голосі повагу й гордості («наш», себто — український). Настя Федоровна каже, що в мене, без сумніву, є талант і, коли б послати мої вірші до Києва, їх би там, напевне видрукували.

Мені намуляло спину й я схилився на Осадчого, що безтурботно сопе. Об шибку б'ються й розбиваються дрібненькі краплі осінньої мжички, потім течуть долу печальні струмками й зникають у темряві.

Еге-е! Надворі пішов дощ. Поїзд мчить далі й однома-їтно татакають на рейках колеса.

Здорожені, з припухлими повіками, у зімнятому й припорошеному одязі вийшли ми з Осадчим на перон маленької вузлової стації. Ранок ясний і свіжий. Повновиде сонце, наче й справді воно сьогодні має світити й пекти, весело посміхається в калюжах між рейками. Але це ранкова омана: тепер уже кінець жовтня й це останні соняшні дні. Мені шкода, що кінчилось літо, перше літо революції, літо України й мого нового негімназіального життя; я зажурено дивлюсь на бентежне, пожовкле листя стаційного явора й мені хочеться сісти отут край подовбаного, брудного перону й помріяти трохи. Але Осадчому все ніколи. Він швидко, мало не вистрибом, обминає калюжі й підганяє мене:

— Чому ж ви отстаєте? Ходім мерщій... Тут десь, певно, вже піджидає нас Дунда.

На пероні — метушня. Салдати з своїми казанками тупцюють коло будки з окропом і харчової ятки. Я за Осадчим не без зусилля видираюсь нарешті з того стиску й ось ми вже в затишку біля деревляної стаційної стіни. Але на пероні ніякого Дунди нема. Осадчий уважно роздивляється на всі сторони, потім прилипає чолом до шибки, прикладає до скроні долоню й удивляється в середину стації. Ах, ця ще мені провінціяльщина. Я хочу якось одвернути від неї Осадчого.

— Що ви там шукаєте? Можна б зайти в середину й спитати.

— Не мішайте, будь ласка... Да, да-а, це ж у третьому вікні, а не в четвертому сидить Іван Прокопович.

Осадчий переходить, бурмочучи собі щось під ніс, до другого вікна й знову виробляє ту ж саму церемонію. Я важко зідхаю й до себе говорю: — Боже, який ми, українці, некультурний нарід!..

Осадчий щільніше присунувся до вікна й, наче це йому сільська вулиця, удавано кахикнув. Певно, його не помічено, бо він постукав пальцем у шибку й голосно сказав у вікно:

— Іване Прокоповичу! Чуєте, Іване Прокоповичу! А вийдіть-но сюди...

Осадчий на мигах пояснює комусь у вікно. Я вже зрозумів: оцей Іван Прокопович і є той телеграфіст Дунда, що мав підготувати тут ґрунт для нашого виступу.

Осадчий висякався на перон і замисленно проказав: — Дивно: чого ж це пан Дунда не вийшов до поїзду? Гм... Так, це справді кепська прикмета. Але ось і сам Дунда.

На перон поволі, ніби навіть знехотя, вийшов похмурий, цибатий чоловік у великому кашкеті з жовтими, телеграфними кантами. Він незадоволено зморщився від свіжости повітря, кашлянув, подивився мляво довкола й завернув до нас. Певно він був у житті крайній мізантроп і одчайдушний п'яниця. Принаймні, за це говорили червоний довгий ніс і брезклий, з саркастичними зморшками, вид. Я бачив його вперше, але чогось одразу зміркував, що Дундою ніхто інший не міг бути окрім нього.

Видимо, наш приїзд не дуже його тішив. Він підійшов до нас, сунув руку Осадчому, критично глянув на мене й вже після цього одрекомендувався:

— Старший телеграфіст Іван Прокопович Дунда.

На мить у його голосі промайнула самоповага й навіть піднесення, але, проказавши роздільно своє прізвище, він знову впав на виду й на голосі в смертельну зануду.

— Так ви оце, значить, і приїхали... да...

Осадчий здивувався:

— А як же, ми ж умовились ще у вівторок з вами!..

Дунда тупо оглянув перон і втягнув у комір довгу, голу шию.

— Ходімте краще трохи далі, все одно мое дижурство вже скінчилось.

Дундин холодок стурбував Осадчого. Він узяв його під руку й ніжно запитав:

— Ну, як тут у вас, Іване Прокоповичу, справи? Нічого такого не трапилось, усе гаразд?

Дунда не одразу одповів. На залицання Осадчого він збочив трохи ліворуч, визволивши свою праву руку й, очевидно, твердо поклав собі не заходити з нами далеко.

— Та що ж «справи» — он большевики, кажуть, Харків уже взяли. Щодня по два ешелони їхні через станцію проїжджають...

Осадчий незадовольнився його відповіддю й насупився:

— Ну-да, але як у вас із зборами? Всіх оповістили? Багато буде народу?

Дунді набридло грати з нами в піджмурки, і він отверто бахнув раптом таке, що Осадчий аж зупинився й присів.

— Бачите... що там говорити про збори! Завтра тут може бути большевицьке начальство й тоді...

Дунда роздратовано, наче ми були в цьому провинні, кинув нам:

— Ну, що я їм тоді скажу з своєю Україною?

Осадчий отетеревів:

— Себто — як?..

Дунда вже зовсім визвірився: — Та ось так — нікого я не сповіщав і ніяких зборів не буде! Не такий тепер час, самі знаєте: я жонатий, у мене двоє дітей, без служби — мені капець...

Дунда показав рухом рук навколо шиї петлю.

Між нами хвилину тривала гнітюча мовчанка. Як і завжди, перший оговтався Осадчий:

— Те-те-те!.. Так он воно що! Е ні, це треба ще обмірковувати.

Я здивувано подивився на Осадчого: власне, що там іще міркувати? Нас зраджено найганебнішим способом і які тут ще можуть бути міркування! Осадчий спинився й знову взяв Дунду за лікоть:

— Це все нічого! Ми ще поміркуємо... Так же одразу не можна... Це ваша хата, голубе?

Дунда глухо буркнув: — Да.

— Ну, ось і добре — зрадів Осадчий: — Давайте зайдемо до вас і про все це поговоримо.

Дунда випалив у один вибух всю свою злостивість і тепер остаточно виснажився. Йому стало до всього байдуже: він побачив, що від Осадчого йому так легко не одкараскатись.

Осадчий одчинив хвіртку й пропустив у неї наперед Дунду.

Я не уявляв, що ми ще можемо робити в Дунди, після всього, що сталося, але не залишитись же мені надворі! Своєю статтю я замкнув кінець нашої невеликої, але печальної процесії.

У сінцях загавкало на нас Дундине щеня. Дунда сердито вдарив його передком по випнутих, драбчастих ребрах і цуценя залилось жалісливим скавчанням на весь двір. Це прокляте скавчання, від якого немилосердно лящить у вухах, одразу ж створило для нас у Дундиній хаті несприятливу атмосферу. З хати рипнули двері і відтіля висунулась розпатлана жіноча голова.

Наші три постаті заповнили маленьку комнату з низькою стелею. Дундина жінка поспішно зникла за дверима, а в кімнату викотилось клешоного, лобасте хлопя, і за ним несміло подалась наперед каправа, замурзана дівчинка. Дівчинка обіперлась об одвірок, засунула до рота палець й вивалила на нас голодні очі. Лобастий Дундин спадок перекопив свої куценькі гіллячки на мене й безцеремонно спитав:

— А со ти мені приніс, дядя?

Дунда обережно повісив на вішалку свого кашкета з широкими крисами на пружині й загремів на сина:

— Ступай вон, дурак!

Дітвора, як горішки, притьмом щезла з кімнати, а Дунда нервово показав пальцем до сусідньої кімнати, де чепурилася його жінка:

— Ну, ось бачите, яке виховання! Не додивишся сам

— розбійниками виростуть... хіба можна в таких умовах працювати!..

Я співчутливо промимрив: — Да..., але Осадчий заспокоїв Дунду:

— Нічого, Іване Прокоповичу, перемелеться — мука буде, зате хлопець який росте, козак — не хлопець!

За дверима почулось сердите шепотіння й метушня, і раптом несамовито залементував Дундин «козак».

Осадчий устав і навшпиньках підійшов до дверей:

— Галино Никифоровно, навіщо ж ви так зобіждаєте? Хлопець же нічого такого...

З-за дверей на цей раз долетіло високе жіноче сопрано:

— Да, как же с ним иначе! Сколько раз говорила ему!..

Від цих слів хлопя зайшлося ще дужче. Плач, ляскотіння по голому тілу, крики. В хаті сталося справжнє пекло. Дунда підійшов до дверей і гнівно тупнув ногою: — Замолчать, мерзавець, а то випорю!.. Хлопя одразу ж замовкло й в хаті стало як після смерті, тихо. Осадчий пройшовся по кімнаті, потираючи ніби з холоду кулаки, і почав угодничати: — Да це все, конечно, правда; це справді, Іване Прокоповичу того... але не можна ж і унівати... До цього треба підійти спокійно. Сказано: біда біду перебуде, одна згине — друга буде, або ж знову таки, як Богдан Хмельницький казав: буде так як буде, а буде так, як Бог дасть... — Осадчий, наче він розв'язав цим усі Дундині сумніви, радісно розвів перед ним руками: — Ну, ось, бачите! Чого ж вам іще?..

Дунда понуро мовчав, струшуючи зо столу крихти хліба. Двері з сусідньої кімнати зарипіли й до нас вийшла худезна Дундина дружина. Вона непривітно подала нам довгу тонку руку й поспішила зникнути в сінцях.

Дунда упоравшись із крижтами на столі, перейшов до стільців, де порозвішувано дитячий одяг.

— І вічно порозкидає скрізь!.. досадно буркнув він, загрибаючи все те жужмом і виносячи до другої кімнати. Осадчий вирішив, що він уже досить переконав Дунду й перейшов тепер до конкретного: — Так, знаєте, Іване Про-

коповичу, треба буде якось зібрати людей. Важно тільки — підняти національну свідомість і культуру. Понімаєте? А далі все піде, як по маслу...

Дунда знову бабрався коло якогось шитва на кріселку й сердито бурчав: — ганчірки всякі!..

Осадчий збоку глянув на Дунду й знову завів своєї: — Да... так ми, значить, зробимо так: підемо втрьох на стацію, між публіку й сповістимо всіх! Промовлятиму я й пан Федоренко. Вас, Іване Петровичу, я прошу тільки роздати літературу...

Двері з сінець зненацька одчинились і відтіля залунав категоричний голос:

— Ваня! Ти нікуда не пойдьош! Слишш?

Осадчий аж дрігнув, ніби хтось заніс йому ніж у спину.

Нове діло! — Маєш. Тут справді таки, страшні перешкоди, що їх ми навряд чи переможемо. Але, на щастя, ті рішучі жінчині слова справили зовсім інший ефект. Дух суперечности й непокори опанував Дунду й він сказав коротко, але твердо:

— Галя, дай закусить что-нібудь, ми сейчас їдьом.

— Я повторюю тебе — ти нікуда не пойдьош!

Дунда стукнув кулаком по столу й гримнув на цей раз по-українськи:

— Галю, снідати, я сказав!!

Осадчий заметушився між Дундою й дверима:

— Та цитьте, голубе! Ну, навіщо ж ви так!.. Ай-яй-яй... Галю Никофоровно, ви не турбуйтеся, серденько!.. Ми швидко й повернемось...

В сінях настала розлютована уперта, замкнена в собі тиша. Дунда сам подоставав із шахви холодну бараболу, оселедця, хліб і запросив нас. Щоб не поглиблювати родинної сварки, ми з Осадчим чемно відмовились. Дунда заліз за стіл, і тільки спустилось на кріселко його довгасте, незграбне тіло, як він дико заревів і рвучко підскочив. Ми похопились із місць. В чому річ? Дунда перелякано помацав себе позаду, глянув на кріселку й закричав:

— Опять іголки вездє поразбрасивала!! Чорт!..

Сінечні двері що-сили грюкнули, аж затремтіли стіни. Дундина дружина глигтнула на нас вовчими очима й погордливо зникла в сусідній кімнаті. Атмосфера ставала до неможливого напружена. Дунда істерично крикнув до дверей: «До яких пор, я спрашиваю тебе, ето будет продолжаться?..

На відповідь йому знову сердито грюкнули двері. Мені вже до нестями осточортіла ця морока з дверною пантоміною, в голові мені стукало й хотілось як найскорше вийти на свіже повітря. Я благаюче подивився на Осадчого. Той ніжно погладив Дунду по плечу, промовляючи: — Нічого, нічого, голубе... Ви поїдьте собі спокійнесенько й поїдемо. Це все мине... Не треба тільки собі кров псувати.

Дунда назовні заспокоївся, але всередині йому все клекотіло. Він заходився завзято жувати сніданок і квапився знайти собі місце розрядитись від тої канапи, що нею нагородила його жінка.

Він проковтнув останній шматочок хліба й ми, поки Дунда ще не вивітрився, поспішили скерувати його розрядку на поле рідної справи.

Повертались ми на стацію охоплені всі втрюх піднесенням і гарячковістю. Дунду вже не треба було умовляти й підганяти: він сам старанно й легко балянсував коло тинів край баюр і метко перестрибував через невеличкі калюжі.

Нам не довелось морочити собі голови над тим, як зібрати аудиторію. Вона була вже готова. Випадок і тут став нам у пригоді: перед півгодиною на стації відбувся самосуд над якимсь кишенковим злодієм і скривавленого бідолаху вже одвезли до міліції, але натовп не розходився. Перед нашими очима було збурене мурав'їне гніздо, що стортно галасувало й уперто чекало ще чогось. Представник залізничного комітету в-останнє замахав руками, закликаючи громадян до спокою, і знесилений, втративши всяку надію вгамувати натовп, стрибнув із стаційного ганку, враз потонувши в натовпі.

Ситуація, признатись, була далека від українського

питання й, узагалі, національних справ, але Осадчому вона видалась чомусь за сприятливу й слухну.

— Це дуже добре що така подія випала — народ саме розгарячився!.. Я почну перший, а ви, пане Федоренко — взяв він мене за петілки: — тим часом приготуйтеся. Пане Дунда — ви підчас наших промов понюхайте, чим дихають маси, а під кінець роздайте літературу.

Дунда зразу ж шугнув у стовпище, а Осадчий геройськи поліз на ганок. Щоб бути непомітним, я почав тинятись побіля ганку й проробляв нескладний машкарад: спочатку я пішов праворуч за натовпом таким, як я є, потім за спинами розстебнув пальто але підняв коміра, далі повернувся назад, зайшов до альтанки, що саме перед головним входом, пустив коміра, застебнув пальто й насунув до брів кашкета, відтак ще раз усе спочатку. Але саме в ту мить, коли я зійшов на ганок, щоб пройти всередину стації, Осадчий почав промовляти! Мене так раптом зацікавило, кудюю він поведе цей звирований людський матеріал, що я забув про конспірацію й застиг на східцях. Невже й тут, в атмосфері щойно вчиненого самосуду, він буде знову своєї — про Катерину й запорожців? — блиснуло мені в мислі й прикувало до рота Осадчого.

Він засунув глибоко в кишені своєї чумерки з салдатського сукна руки й почав спокійно й авторитетно:

— Товариші! Ніяких самосудів не повинно бути! Ім не місце в нашій вільній республіці. Як представник української повітової ради, я закликаю вас додержуватись ладу...

Свіжа постать і українська мова Осадчого заінтригувала натовп: він лавою посунув до ганку й притих. Хтось збоку не дочув і настирливо допитувався в сусідів:

— Із Центральної Ради?.. Із Києва етот?

На нього зашикали й він замовк. Цікавих прибувало де-далі більше. Це підносило Осадчого, мов на дріжджах, і його голос гримав уже надхненню й патетично:

— Хіба ви, громадяни вільної України, можете допускати самосуд, коли в нас є для того наш український уряд — Центральна Рада й Генеральний Секретаріят?!

Це вийшло в Осадчого невдало — можна було поду-

мати, що самосуди — це робота для нашого уряду, а не окремих громадян, але цього, здається, ніхто, крім мене, не помітив, і той безпосередній виклик, що мусів би якось зворушити «громадян вільної України», не вплинув на них, вони мовчали. Осадчий зробив коротку павзу й тоді знову пішов на штурм:

— Ви триста років гнили в тюрмі, московські царі не давали вам...

Низенька постать в урядовому кашкеті й окулярах здивовано сказала до сусідів:

— Почему, собственно, «московськіє» только? Вообще — російськіє...

— ... наших батьків вимінювали на собак Катеринині полюбовники! А хто така була, я вас питаю, цариця Катерина?..

Тут Осадчий ускочив у свою колію й став уже невротений. Сьогодні він із подвійним мистецтвом розповідав фривольні історичні подробиці, і це дешево купило публіку. Вона дрібненькими смішками й дружнім, розкотистим реготом свійських басів озивалась на його немудрі дотепи. Тим часом Дундина голова виринала то з одного, то з другого кінця натовпу, старанно підслуховуючи розмови. Готуючись на східцях до своєї промови, я почав стежити за Дундою. За кілька хвилин наслідки моїх спостережень почали мене непокоїти. Дундині рухи млявішали, голова вже не тягнулась, як на гнuzдечку, до шепоту й розмов сусідів, із усього ставало видно, що в Дунди наближалась криза. Виконавши наспіх свій непевний обов'язок — дізнатись — «чим дихає публіка», він швидко тепер сам почав видихатись і, гляди, ось-ось подасться собі кудись геть, не роздавши навіть літератури.

До всього того на наше нещастя, на мітинг притарбанила бенеря й начальника стації. Певний у собі, що знає вагу своїм чеснотам і офіційному становищу під сонцем, начальник стації став осторонь, неподалеку від стаційної ліси й почав уважно розглядати публіку. Ця спокійна, але пильно-спостережлива постать знервувала Дунду. Він засоромився й намагався, щоб його не помітило начальство.

Проте дупаті начальникові очі спокійно котились собі далі по головах наших слухачів і, безперечно, з їхнього овиду не зникнути б Дунді, як би Дунда вчасно не втік... Але Дунда втік... Втік ганебно й зрадливо, не сказавши ані слова.

Осадчий покінчив уже з запорожцями та Катериною й щасливо переходив до «біжучого менту», ось ще кілька закликів підтримати наш український уряд, два-три гасла, і — він скінчить. Надходить моя черга. Мені незручно виходити, самому взявши собі слово, отак без усякого належного повідомлення, що слово мовляв, надається такому-то й такому-то, Осадчому ж сказати це, одразу після того, як він закінчив свою промову теж незручно, та й взагалі це виходило б якось занадто дешево. Це мусить зробити тільки Дунда. Але мої очі вже загубили Дунду в натовпі, і я збен-тежено починаю його шукати. Я, хвилюючись, перебігаю очима від одної голови до другої, але Дунди ніде нема. Разом із тим я мимоволі помічаю, як страшенно збільшився натовп. Він затопив увесь невеличкий майдан перед стацією й неприємно рябіє в очах одноманітними салдатськими шинелями. Я промчав очима перед себе ще раз і мені стало моторошно: ліворуч із перону сунула ціла салдатська орда. Певно на стацію прибув новий ешелон і це дуже дивно, як я його не помітив завчасу.

Салдати ще не виявляли нічого агресивного, вони брудним потоком заливали майдан і нашорошено прислухались до закликів Осадчого, але вже одразу було видати, що нам доведеться мати справу зо збольшевиченою, розмітинговою частиною. Непідперезані, розстрібані шинелі, кашкети й шапки десь на потилицях або бровах і червоні стрічки. Ті стрічки на грудях, на шапках, бантами, пов'язками замиготіли звідусіль тріпотливими, веселими вогниками, але це не віщувало нічого доброго. Салдатня протовком сунула наперед до нас і вже чути її сердите бурмотіння. Заходило на бешкет. Щоб одійти подалі від ексцесів наглої біді, першим подався з мітингу до стаційного садка начальник стації. Почало меншати й цивільної публіки.

Осадчий кінчив промову. Його голос надиривався від ос-

танньої потуги й ось-ось перетнеться, як мотузок на вогні, але він ще викрикував:

— Всі організуймося за Центральну Раду й Генеральний Секретаріат! Наша Українська Республіка повинна...

Але не судилось сьогодні Осадчому кінчати промову й зривати оплески. Салдат у подертому кашкеті без кокарди ступив на ступійку й диктаторськи заявив:

— Я прекращаю еті сказкі буржуазніе!.. Довольно ми натерпелісь от усякіх там Радов і енеральних секретарьов!.

Салдат зміцнив свою заборону невибагливою, але ярою лайкою й його лице в рябинні аж посіріло від ненависти.

Я покійно ступив долу зо східців: не сперечатися ж мені з несвідомим диким елементом! Але салдат затулив мені рукою дорогу:

— Абажді! Кто вам дал разрашеніе на еті всякіе... — Салдат не знайшов одразу належного вислову й від того визвірився на нас ще дужче. Навколо недвозначні погрози:

— В ешелон забрать їх, а там вияснім!

— Ми с вами поіграїмся іщо!..

Цивільна публіка непомітно просмокталась крізь салдатські ряди назад і ми з Осадчим опинились цілком напризволяще.

На хвилину настала жаська, холодна тиша. Треба було, якнайскорше, яось порозумітись із салдатами, пояснити їм, що в Генеральному Секретаріаті нема ні одного генерала, що він тільки так зветься «генеральний», що їм набрекали на нас, що ми так само, як і вони — за народ і революцію. Я з останньою надією, як молодший, — на старшого, обернувся до Осадчого. Осадчий зблід і непорозуміло кліпав очима. Проте він опанував себе, мотнув угору головою, ніби хотів визволити від коміра шию, а потім спокійно й навіть ображено сказав:

— В чому річ, товариші? Я не розумію — які вам «разрешенія»...

— А в том реч — перебив його салдат: — што неча тут контр-ревалюцію распускать! Ми вам покажем, — «реч» — будеш тагда «разуметь»!..

Салдата, як червоний плащ на кориді, дратувала укра-

їнська мова Осадчого, йому кортіло вже кинути ці непотрібні балачки й перейти до конкретної акції, але Осадчий холоднокровно й м'яко заперечив йому:

— Вибачте, товаришу, я маю право виступати, в мене на це мандат є.

Салдати наче тільки дожидали цього. Всі вони водночас заворушилися і загаласували:

— Ану покажи!

— Покажи!

— Проверіть документи й обискать!

Осадчий привітно усміхнувся їм, не поспішаючи, засунув руку за пазуху, мовляв: — Документи? Пусте! Будь ласка, скільки завгодно. Він навіть із охотою покаже їм документа, дуже радий! Салдати недовірливо вперічилися у його груди. Нараз з-поміж цього стовпища виступив присадкуватий салдатик. Плескувата голова його міцно сиділа на округлих плечах і майже не згиналась. На шинелі ще вдержались злинялі нараменники, з ефрейторськими смужками. Видимо, він мав між товаришами не аби-який авторитет: салдати оступилися і дали йому вільно підійти до самих нас. Його маленький, кирпатий ніс подався вгору, з-під насупленої до самих брів шапки блиснули сірі, парубочькі очі й грузько спинилися на моїм лиці. Осадчий видобув свої папері й увічливо подав ефрейторові:

— Будь ласка, товаришу, подивіться! — Салдат, не спускаючи з мене очей, грубо вихопив із рук Осадчого ті папері. Мене взяли дрижаки. Я вже не міг далі витримувати цього пильного, пронизливого погляду й повернув убік голову. Салдат ще промовчав, а тоді зненацька тикнув пальцем у мої груди й сердито гукнув:

— А ти чого не показуєш?

Як загіпнотизований, я несвідомо сунув руку в пальто до бокової кишені. Салдатські голови зловіще повернулись до мене. Кирпатенький ефрейтор крикнув уже зовсім грізно: — Покажи, говорять тобі.

Це був типовий наш «земляк» із усіма характерними антропологічними рисами. Перед нами він почував себе на-

чальством і вимагав порядку та субординації. Мое зволікання й отетеріння роздратовали його.

Задубілою рукою я протягнув йому своє посвідчення й закам'янів: це ж тут на цьому шматку паперу стоїть ота клята «потребительська» печатка. Ось зараз він розгорне посвідчення й все викриється. А втім чи не однаково — все 'дно наші українські посвідчення від повітової Ради видають нас із головами й неточність у печатці то тільки зайва деталь того лиха, що грядовою хмарою нависло над нами. Ми пропали з гамузом і нам тільки залишається квола надія на химерне салдатське милосердя.

З смертельною тугою дивився я, як згрудились біля єфрейтора салдати, як заглядали йому в руки через плечі й голови, як єфрейтор поважно, мов перед французькою боротьбою, розкарячив ноги й, плутаючись кострубатими пальцями в двох шинельних рукавах, почав незручно розгортати наші папери.

За салдатами знову подалась наперед, до нас, цивільна публіка, вона передчувала свіжу неминучу подію й турбувалась, що їй здалека кепсько буде видно.

Єфрейтор розгорнув, нарешті, посвідчення, але тільки но його очі лягли на штамп, печатку й писані машинкою рядки як він одразу ж посерйознішав і насупився. Його очі тьмянно глипнули на папір і тупо втелюшились у одну точку.

Я з жахом побачив, що він дивиться на печатку...

Єфрейтор обережно крутнув посвідчення, щоб краще роздивитись, потім розгорнув посвідку Осадчого й почав звіряти печатки.

Що там уже звіряти! Прочитав же, що ми українці, значить — за «Генеральський» Секретаріат, Центральну Раду, буржуазію...

Гнітюча тиша важкою масою навалила мені на груди й від того важко дихати. Ех, швидче б уже вели до ешелону!

Осадчий зробив останню, нужденну спробу полати непорозуміння: він улесливо усміхнувся й глухо промовив:

— Ну, ось бачите товариші: є мандати, а ви турбувались!

Кирпатенький єфрейтор підозріло глянув на Осадчого й його очі ще раз нерухомо вперлись у печатку. Осадчий запобігливо підкинув слівце:

— Штамп, печатки — все є, в порядку... — Дурню! — досадливо й нетерпляче подумав я: — сам штовхає нас у прірву, — «печатки в порядку»! Але сталося дивне. Єфрейтор важко зідхнув, помалу згорнув наші папери й мовчки повернув нам; потім витяг із кишені цигарку, закурив і флегматично обернувся до салдатів: — Совершенно — да, дійствительно є печатки, вони іміють право виступати.

Єфрейтор млявими, розляпанними кроками подався через натовп до перону, а за ним, як розбита морська хвиля від гранітної скелі, галасливо одлинула від нас і решта салдатів.

Розчарована таким нецікавим фіналом публіка почала розходитись, і тільки невеликий гурток якихось аматорів авантур ще стояв на місці й питливо дивився то на нас, то на салдатів.

Сходячи ступійками, Осадчий таємничо нахилився до мого вуха: Ходіте мерщій! Вони ще можуть повернутись, тут серед залізничників є всякі супчики, щоб не намовили бува знову салдатню...

Твердими кроками ми упевнено пішли просто на рештки натовпу, і спантеличені зіваки здивовано й боязко розступились перед нами, як перед навіженими.

Осадчий узяв мене за рукав і повів за пакгазти.

— Підемо на село, наймем дядька й — додому. В поїзді тепер буде небезпечно їхати, та й взагалі...

Ми вийшли в поле. Праворуч побігла закрутом залізнична колія з телеграфними стовпами, а просто перед нами лежали безкраїми просторами неорані ниви. Небо нахмурилось і важко оливяні хмари громадились над обрієм. Свіжий вітер давав нам легкі ляпasi по щоках і теліпав мій піднятий комір. Знесилений від переживань, я зморено плентався за Осадчим без думок і бажань. Мені б тепер — тільки дійти кудись до хати й добре, добре заснути. Проте ви-

тривалість Осадчого ще змушувала мене кріпитись і якось усе ж таки держатись на ногах. А Осадчий, радий, що вихопився з такої пастки на стації, тепер знову почував себе вільним козаком і прискорював ходу.

— Ви не журіться, пане Федоренко! Такі бувальці — це все 'дно, що наплювать. Тут важно — усвідомити дядька, збудити в нього козака, о!

— Казочками про Катерининих полюбовників — не усвідомите дядьків! — глухо й сердито сказав я, щоб тільки осадити якось Осадчого, бо вже нетерпій було дивитись на його заповзятість. Осадчий поблажливо, як невігласові, заперечив мені:

— Нічого подібного! Це прекрасний прийом — ви не розумієте ще... А в тім, мабуть, таки й справді треба буде в другий раз розказати ще про Дорошенка й Полуботка... З-заду, як остання, але вже марна пересторога, до нас долетів тягучий паровозний гудок. Певно, то відходив від стації збольшевичений ешелон із кирпатеньким, простодушним ефрейтором.

ДМИТРО БОРЗЯК.

ЗАПИСКА

ЗАПЧА

Сходючи на ганок, Явдоха захвилювалась і похапцем поклатла торбинку в куток, під лавочку. Потім невміло одчинила двері.

У великій кухні, всланій привялою осокою, було темно — напільну віконницю причинено, високе денне сонце давало проміння через вікно, що од дверей...

За столом, з книжкою сидів панич Володя, чи Ладимир, — Явдоха гаразд не знала, як і називати його. Він ніби почервонів злегка, коли Явдоха ввійшла, але чомно відповів на привітання:

— Здрастуйте...

— Чи воно ви, чи батько ваші — почала без вступу й грубо Явдоха, підпираючи зразу ж ліву, що була товща, щоку рукою, — даєте записки. Дайте, ради Бога й моему, хай випускають уже його! — насидівся... жнива скоро, робіть хай іде...

— Це ви відносно Павла? — подивляючись на неї темними карими очима, сказав Володя.

— Еге ж, Павла; других повипускали вже, а його навіщоє держать, увірився вже він нам носить та відвідувати...

— Зачекайте, я покличу батька.

Володя виліз із-за столу й зник у кімнатах...

Іншим разом Явдосі було б цікаво роздивитись у кухні в Іванюшки одколи тут була! І кухня своїм затишком, просторістю та охайністю різнилась од її власної хати та звичайних селянських хат стільки, що це ніби не в своїх Вербинцях, а десь у городі опинилась Явдоха. Але тепер не до того було: стояла й думала, дивлючись на осоку, що з нею білі смужки од сонця грались...

Іванюшка вийшов із сну, мабуть: око було поміте й почервоніло, розчісував нашвидку волосся й дививсь підозріло, наче впізнавав.

— Що скажеш, Явдохо? — запитав стиха.

— Будьте милостиві, Іван Семенович! — знову без підготовки й на повен голос почала Явдоха — скажіть уже, щоб випустили мого ледаща. Як він нам увірився! Старий одробить вам: покосить, чи як. Зробіть, ради Бога.

— Я його не арештував — сказав спокійно Іванюшка.

Він сів на піл, діставши осочину, кусав.

— Та не ви ж — запнулаесь Явдоха. — Дайте записку, як подавали другим; воно падло, вже не буде витівать, шануватиметься...

— Було б зразу так спинять — ніби між іншим завважив Іванюшка. — Я проти Павла нічого не імію, хай випускають, про мене; хто це тобі сказав тільки, що я давав комусь записки. Ніяких я записок не давав нікому.

Іванюшка подививсь на Явдоху.

Стояла запнута в платок, очі з своєю якоюсь думкою ходили з Іванюшки на Володю, і не хотіли розуміти, що говорив Іванюшка тепер і трохи згодом, далі.

— Так... — проказала тільки вона.

— Бач, Явдохо, коли б я дав, скажім, тобі записку на Павла — продовжував Іванюшка — він, як би випустили його, скажім, і думав би, що це не варта забирала його, а я. Арештував, тепер випускаю. Другі б теж так думали; і впять би: буржуазія нас по тюрмах давить казали б, а не те, що себе винуватить, не щитались би з тим, що самі себе при звели в тюрми... Проси в начальника: випустить — хай випускає. Я сочувствую; парубок може вже й насидівся...

І Іванюшка скосив око на Володимира, що гладко причісаний, смугляво-чорнявий, у ліловій — з широкими білими смугами — сорочці й у сірих над жовтими гетрами рейтузах, з цікавістю дививсь на Явдоху. Явдоха була Настина мати. Настя — «цариця», як її звали, — найкраща в селі дівка, і з нею потай «гуляв» Володя.

Батько говорив правду: нікому ніяких записок не давав. Це знав Володя...

— Та вчора ж ходив старий у волость — казала своєї Явдоха. — Принесіть од Івана Семеновича записку, сказали, тоді й випустимо... Хай панич напишуть...

Володя посміхнувся до батька, батько озвався:

— Дурний хтось сказав...

Але Явдоха просила. Її не обходили Іванюшині міркування. Нарешті Володя приніс атраменту, папір і написав записку. Батько, діставши окуляри, розписавсь.

— На, — сказав Явдосі — та, Бога ради, мовчи.

З радощів, чи з якогось іншого, Явдоха хотіла була подякувати на колінах, але Іванюшка, махнувши рукою, вийшов. На лиці їй правда, ніякої зраділости не проступило, було воно заклопотане й ділове. Це помітив Володя, виражаючи її за двері. Він вийшов навіть на ганок і стояв, поки Явдоха не опинилась із своєю торбиною за хвірткою.

Тепер Явдосі треба було поспішати до волости, що за п'ять верст; година була не рання — полудень: Явдоха перервала поління, щоб іти по записку, потім до Павла, як на тім стояв старий — Оліян. Припекло йому!..

На вулиці тихій із не порушеними ворітьми й лісами, що поросли кропивою та колючками, з розпеченим чорним піском і рудими кізяками, Явдосі стрілась Ганна, молодиця — несла воду.

— Чи Павло живий ще? — запитала, спиняючись і ставлючи відро долі; була в рожевій сорочині й самім, без хустки, очіпку.

— Та вже ж — стала й Явдоха — йду забираць: вчора ходив Оліян, сказали, щоб була записка од Іванюшки... ледве випросила.

— Таке, — сказала Ганна. — А то ж набалакають люди: гайдамаки так побили, що ледве живого звели, а цю ніч розстріляли. А дав?

— Дав. — Явдоха розгорнула кохту й дістала записку. Ганна, взявши в руки, подивилась. Але була неписьменна. Оддала й хутко пішла собі в один бік, Явдоха в другий.

В записці, яку було адресовано на ім'я командира гайдамацького загону, поручника Зінніченка, стояло насправді це:

«Пане поручнику!

Не цілком з вашого боку правдиво справляти людей до мене, в справі якихось поручних записок. Це безпосередньо спричинює думку про те, що ніби я беру найближчу участь у карних що-до арештованих заходах і не може сприяти до встановлення ладу й спокою в стосунках. Вживайте інших способів в разі, коли треба моєї заपुरоки. Що-до сина подавательно цього, Павла ім'ям, од мене немає ніяких заперечень проти його звільнення. Іван С. Кай-ий».

Зміст був сприятливий; але й без читання Явдосі не було в цьому сумніву й не спадало в голову, щоб хтось ще прочитав. Ішла, не розглядаючись на боки, тією нікольською ходою, якою часом вертають селяни з базару, скоро забаряться. З тим, що Павла випустять — не сьогодні, так завтра — було порішено, ні про що було думать. Інша думка, щоб швидче збігати, займала її, та на цього самого Павла невдоволення, що завдавав стільки клопоту. Не признало, ледащо, гетьмана — ради йому якоїсь. Полізло, шаблю начепивши, у двір до Іванюшки — селом Ладимира водило — лиху годину поводило б. Тепер другі повиходили, а з ним, падлом, і досі морока.

Власне це й примушувало клопотатись Явдоху та Оліяна, що всі другі села, які брали участь у повстанні, всі вже були пущені. Людей якось соромно, що їхній ще сидить. А то хай одсиджувався б.

Запнута в хустку, у витертій юці, в спідниці чорній, ішла й правою ногою забирала трохи більше, ніж лівою. Нogi були босі й чорні...

Павло, на чомусь сидючи, виглядав крізь дерев'яне віконечко. Явдосі, що вже побалакала у волості з начальником і записку оддала, сам він, начальник, пройшовши до дверей, показав рукою.

— Он там... Ми їх держимо тепер, тьотю в холодку, бо душно.

Він це сказав низьким і хрипким, але бадьорим, як завжди, голосом, і був у ростібнутій синій гімнастюрці, з ремінем через плече. Очі під рівними товстими бровами дивились весело набік, грубе загоріле, як підошва, обличчя всміхалось ніби доброзичливо.

— Бачите?

— Та вже ж.

І Явдоха наче лаялась збиралась, наблизилась...

Це була якась прибудова до волосного сараю (в сараї стояли коні), у дверях прорізали віконечко, під ним висів здоровенний замок. Волосний двір був узагалі тісний і — горбом. В середині колодязь, там саме, на сонці, двоє

молодих гайдамаків без шапок і в зеленій парусині плели батіг і щось проміж себе сміялись. Крізь одчинені двері сарая виднілись кінські хвости, і в дворі було повно сонця, лиш понад волостю куценька тінь. Явдосі все те не входило в око.

— Чого ви прийшли впять? — мовив незадоволено, не встигла Явдоха озватись, Павло. Він лише повернув, але не змінив погляду, як раніш на гайдамаків дивився — бездумно й флегматично, так позирнув тепер на матір — нехотя, спокійно — байдуже.

— Через дурну свою та батькову голову прийшла. Аби розумніші були — не бійсь, не тратили б ніг.

Явдоха, як і в Іванюшки в кухні, підперла рукою щоку, і в очах, що дивились на сина, аж заскіпивсь біль, перейнятий тоненькою злісною зненавистю чи призирством.

— Ич який добрий! — докірливо-зневажливо мовила: — ще й вередує! Ходите чого? Наче на добро яке попав, — запанів...

— Я вас не просив... — буркнув Павло.

Мати дивлючись на його — у віконечкові — обличчя, що було так знайоме, короткокирпате й з невиразним поглядом, помітила нову якусь припухлість губів і на скулі синякуватись, і взагалі лице було ніби недавно вмите.

— Мать, били? — спиталась.

— Не — не дивлячись, відповів Павло невиразно.

— А їсти ще є? Я тобі паляницю там принесла та сала — не дуже розідайся, скоро, може, додому підеш. Дурний батько клопочеться, про мене — до зими хоч сиди.

— А табаку не принесли? — поминаючи материні слова, сказав одним, вялим, тоном Павло.

— І без табаку не ввреш, потерпиш.

Тон Явдосі не хотів м'ягшати. Але, згодом, коли Павло поліз був щось пошукати, і, зиркнувши у віконечко, вона заглядела ще одного товариша — лежав непорушно на долівці, в сорочці, спиною догори, і темінь, що була в каларурці проти соняшного двору, — їй мимоволі зморшки затремтіли, показалися на очах сльозинки. Павло теж був в одній полотняній із манишкою сорочці, що в ній низький

комір; з нього виглядала його коротка шия з виразом неозначеної покори. Може від цього жаль їй стиснув серце. Вона поквapiлась зтрусити сльозину. Начальник дав їй строку півгодини, вона хоч і не знала, що то таке, але не думала й сама баритись довго. Сонце перекотило на низ, треба ще й табаку збігати мурлові.

Павло повернувшись на місце, став розпитуватись про товаришів.

— Усі дома... де-чий вже й на заробітки поїхали — од повіла Явдоха й їй знову стрепенула злість. — Ти тільки в нас страмовище! На стид і страм людям... Казала — шануйся, Павле, що тобі такого зробив той Іванюшка, вийдеш, не минеться навколюшки Іванюшці ставати за записку.

— А хіба вже ходили? Хто ходив? — ніби це тільки й учувши глухо проговорив Павло.

— Не чого ж би прийшла сюди... Дурна мати твоя ходила.

— Було б Настю послати. — На Павловім лиці майнула ніби тінь усмішки, потім воно знов стало байдужим.

— Всьоодно не допоможе — мов до себе вимовив — не в Іванюшці діло. Хай Настя прийде. Узавтра базар, я їй щось скажу.

— Дівка ще б стрималась! — тріпнулась Явдоха й оглянулась: півгодини, видно, кінчалось, начальник, що вийшов чогось із волости проговорив здаля:

— Кінчай вже, тьотю — набалакаєшся, як додому прийде.

— Я ж ще табаку тобі принесу — непривітно проговорила Явдоха й на останку: — гляди ж мені, шануйся!

За цим, схопивши під руку порожню вже торбинку, вона хутенько пішла.

Павло, провівши її очима, не зрушив із місця. Побачення й розмова з матір'ю пройшли йому, очевидно, як тінь, він знов уставився бездумними очима на двір.

Двоє гайдамаків, що плели батіг, виводили коней і поручник Зінніченко бадьоро хрипів:

— Хуткість — вояцька чеснота. Як загадаєтесь, поки

хлопці вернуться, стьобатиму вас ось цим нагаєм, — йому в руках був допіру сплетений батіг. — Сіно вибирайте — зелене запашне, з перієм. Перед хліборобами не гніться, памятаючи, що ми кров свою за них проливаємо.

Це останнє невідомо — жартома чи в серйоз вийшло в Зінніченка; очі його стріли Павлів погляд, але він їх зразу ж одвів, удаючи, що ніякого Павла за віконечком не існує. Так само й потім, повертаючись уже до будинку, поручник Зінніченко, хоч і жмурився в бік віконечка, але не давав виду, щоб щось помічав, пройшов весело хльоскаючи себе нагаєм. І Павлові очевидно, зрозуміла була суть такого ставлення. До нього — ні в погляді, що лишавсь приглушено бездумним, ні в обличчі, де снувалась якась запалість у глиб, ніщо не відмінилось.

Явдосі, коли доходила крамнички, стрілись двоє німців, допіру звідти вийшли. Обидва з чорними, накрученими догори вусами, червоні, йшли скоро й жваво джеркотили.

— Волен зі ніхт, фрайляйн, міт унс шпацір ген?

Так звернувся, весело сміючись, один до Явдохи! І їй вчулось бознащо, одсахнувшись набік, вона глянула криво. Але німці проходили мимо.

Купила тютюну й хутенько повернулась ще до волости, віддати начальникові для передачі... Начальник знову її підбадьорив:

— Іди здорова, тютю. Козак твій не завтра, так після-завтра, найдовше через тиждень, буде вдома; готуй галушки з салом. Тютюн передам: без тютюну козакові чи на полі, чи в коморі — як бабі зимою без кожуха. ,

— Прощайте.

— Щасливо.

І Явдоха вийшла. Ідучи тепер назад, білопівковою вулицею чужого села, вона квапилась ще дужче й позирала все на сонце. Може ще й дополе сьогодні глядки — так думалось; і була вся спереду, дома, без того навіть невдоволення на Павла, що її клопотало, йдучи до волости, десь певна, що здихалась нарешті лиха — ходити ще та й ще до начальника.

Сонце довго ще котилося згори.

Повернувшись, Явдоха знайшла хату засуненою, дворик порожнім: старий поїхав на луку по сіно; Настя зранку ще одлучилась із дому — пішла полоти Потапівним.

Ключа Явдоха дістала під коморою й, одсунувши хату, першим ділом посипала курям, винесла поросяті. Не гаючись потім, крайкою хліба та цибулиною перекусила: поспішала на грядки. І ось, нарешті засунувши хату знову, роздягши кохту, але в платкові, вона вже на грядках, де не прибрана сапа та недополена латка чекали на неї. Господи, поможи!

День стояв тихий і палко-горючий, але безшумний. Оліянів двір — крайній, над напіввисохлою річечкою, унизу в березі — пеньки, лоза й рів тече; сюди не сягав із села навіть дитячий галас. Тепер ніщо вже не могло розігнути чи випростати Явдошину постать, що схилилась над сапою.

День проходив свою круту путь напружено, довго й непомітно. Вечір прийшов голубий. Але згодом, коли доплювають лишалось небагато вже, вечір посинів, загус, стали займатись у синім, що вгорі, мареві сухі й блискучо-миготливі зірки. Тоді до мукання, яким сповняла село череда, що йшла з паші, до вечірнього галасу села, домішалось стріляння: то панич Ладимир покотив десь своїм «моціклетом»...

Явдоха ледве впоралась, темні вже смерки мерехтіли, корова давно ревля біля двору, як латку було нарешті доплено. Одночасно майже повернувся з возом сіна й Оліян.

Сіно скидали вдвох по темному; Настя не приходила. Самі вдвох і вечеряли потім, засвітивши синенького каганця.

— Дівці, мать, не будем засувати хати — сказав лагідний Оліян — її, може, і до півночі носитиме.

— Про мене, не засувай — відповіла Явдоха.

Взагалі їй щось не дуже говорилося: коротко лише вона спершу, скидаючи сіно, потім за вечерею розказала про начальника й записку, Оліян погодливо підтакував головою, а то була мовчуша й хаплива. На скору руч після вечері перемила ложки — горща немите й лишилось — і, як Оліян потихенько собі задоволений ладнавсь, напоївши коняку, лягати, перехрестилась і, не розпинаючи платка, зага-

сила світло. Оліян поклавсь на полу, головою до вікна, впоперек: Явдоха теж на полу, але не впоперек, а вподовж, з краю...

Настя повернулась пізно, десь коло півночі аж. Місяць, правда, ще не викочувався, але з-за пеньків, що в березі, мерехтіла вже златаво-червонувата порошокня од нього й малювались виразніш верби на оболоні.

Гнучко й безшумно Настя сковзнула до хати — рівномірне батькове хропіння не порушилось, і, кинувши хустку на лаву, мерщій поклатась долі, біля столу, де їй було прослано одежину й рядно.

В хаті було темрявно — чорно синіли лише вікна, непевна тиша короткоплинної літньої ночі стояла, але разом із Настею влетів мов вихор. Їй здавалось, все тріпотіло й мигало, в кожному найтемнішій куткові.

Очі Насті заплющувались і розплющувались, лігши, вона квапилась, щоб, заспокоївшись, мерщій заснути — однаково. Побачення з Володьою, що затяглось так оце допізна, її ще не задовольнило, розбурхувало до дна, вона б ладна була метатись, ніздрі їй і досі роздimalись, і вся вона горіла. Рій розірваних і безладно мерехтливих думок гнав у голові.

Володя хоч цілувать уміє! — вихопилась нервозно — зраділа мисль, швидка й шалена, і зразу ж у гарячковій уяві повстало:

Він її посадив на зрізаного дубка, це в їхній ще леваді, і ростібнув сорочку. Вона не сміла пручатись, сиділа смирна, слухняна — голубкою, хоч її затруднило раптом до кісток, аж зуби зціпила. Заспокоюючи гладінням руки по голові, Володя розкрив половину грудей. Щось він говорив, голублячи, і цілував, не поспішаючи, спокійно — він спокійний — і п'яно.

Що він говорив? Губи Насті й тепер ще осміхались.

— Ти — українська моя калина-царівна... гетьманова... стривай — казав, не спіша, далі й злегка гаркавлючи — наш гетьман — сміття, ти моя самостійна, вільна Україна...

— Такої! Україна... — Це починалось знову в кожній леваді, якими йшли аж до їхньої, її батька левади, що крайня й найменша. Володя вів її, стиснувши за стан, і ставав то

під калиною, то під терном десь... Ніч була в темному синя, кудлаті левадні трави, кущі одливали темним якимсь і синім сяйвом...

І вона ж його накусала сьогодні! Хлопці, з якими раніш гуляла, шепотіли було їй усе, чом не цілує. Кого б і цілувати!

Володин образ ніяк не хотів і тепер ще виходити з Настиної голови, сповнюючи її пристрасним, до божевілля, милуванням.

Він, Володя, хоч і тошний, як його обняти, але — хто зна, що в ньому є! — такий твердий. У спині наче йому одна лише широка кістка, дебела та міцна, не вигнеш. І руки в нього, як залізні, вона торкалась! Він, як здавлює, ворохнутись не можна. Лице у Володі смугляве, з чорним, гладко причісаним на бік волоссям—циганенко!—втішалась Настя далі — ніс із горбом, трохи широкі губи. Саме не високе, середнє, але відкіля спокійне таке та... **небоязке**.

Він їй сказав ще й таке, дурне, сьогодні.

— Хоч, посватаю? Але доведеться зачекати.

— Скільки ж зачекати? — сміючись, у жарт спитала Настя, вживши й собі Володиного, судного слова: «зачекати».

— Років один, а то й два. Поки ствердимо самостійну Україну. Я маю незабаром їхати до Києва, гетьмана будем скидати. Він не наш.

— Вас же били за гетьмана — аби що сказати, всміхнулась Настя.

— Те дарма. Мій батько теж за гетьмана, але я й кожен свідомий українець проти. Україна мусить стати іншою, ніж є. Такою, як ти.

— І то б ви пішли проти батька... — не повірила навмисно Настя.

Навмисно, бо Володя, справді такий, що піде. Небоязкий він, уміє з людьми, його всі люблять; з хлопцями на селі — свій, гуляє часто цілі ночі; хто хоч і догадається про любов між ним і Настею, то його ніхто не зачепить, як другого б. Понаучував хлопців пісень, співають, Настя всі їх, знає. «Ми гайдамаки, ми всі однакі, всі ми ненавидим пута

й ярмо». «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити»... «Ой, у лузі червона калина похитилася»...

Хай бере! — забаламутило раптом Настю, і всю її мов стріпнуло. Назавтра ще звав її покатати... над вечір, у степ.

— Люди ж побачать! — вона казала.

— Нехай бачать — казав він — царівна й є на те, щоб її бачили... одвідаєш, — казав — Павла...

Думки розгортались прожохом, швидшали, тріпочучи й сплітаючись у темряві.

Про Павла Володя говорив, що: — дав твоєму братанові записку, його випустять. Але ніяково було при Володі не то що говорити про це, слухати навіть. Ніяково й чогось соромно. І тепер теж, Павло, брат, був далекий, як чужий, і в голову не спадало спитати матір, що виходила у волості. Хата Насті здавалась то чорною зовсім, мов погреб чорною й темною, то червоною, як жар.

Проте було тихо. Напільне вікно освічувало вже слабкою срібно-голубою прозірю, коли б підвести голову й поглянути, там далеко, за луками здійснявся перекинутий місяць, вищерблений і спліснутий, мов пиріжок. Він ніби зачепився за що й повис кумедно — повис і сам же сміявся із себе нечутним, застиглим сміхом, а луки од цього сміху помирніли й стали в сумі.

Тоді озвалась Явдоха:

— Ти, дівко, може б на базар сходила завтра. Павло тебе кликав на щось. Казав, щоб прийшла.

Явдоха показала це, не ворохнувшись. З несподіванки Настя мусіла аж причаїтись зразу, мов прислухуючись, чи не почулось це так, і рівночасно, за цю коротку мить їй треба було раніш, ніж відповісти, вгамувати себе.

Це пошастило.

— А хіба ще не пустять його? — озвалась і прислухалась до звуків свого голосу — Іванюшка ж записку дав.

— Дав, то дав, та хто його зна, — рівно й не подаючи знову ознак, що не спить, сказала Явдоха. — Понесеш йому варюванки. Роботи дома однаково нема.

— Нема! — шпарко запротестував у Насті... але змовчала.

— Нехай; взавтра побачу. Може й піду, — вимовила.

— Та проси начальника, хай уже пускає...—ще монотонно сказала Явдоха

Настя не схотіла більш озиватись; од матірних слів їй змучило, але й втихомирилась. Побачила, що вікно посвітлішало, що знадвору коло нього будить ніжне од місяця світло. Було тільки невимовно душно... Явдоха давно вже не спала. Вона чула, як і Настя прийшла.

Не розібрати, чи то до Павла, чи так просто жаль який тримав її думку в безсонні; вона не ворушилась, а в голові йшло:

— Мо й не випустять. — Це про Павла.

Що буде, коли не випустять, Явдоха ясно не уявляла. Але, як холодний лист, клалась на душу застиглість, набігала десь холодні сльози.

— Діти, як лихо. Он і другого теж скоро год уже, як не чуть. З війни прийшов і на Дін подався. Чи й живий?

І знов.

— Ох, Павле, Павле — наробив собі.

Може Явдоха почувала те, про що їй думати не можна, бо сама думка тут була б важча, ніж камінь. Не знати! Припухлі синяки на Павловім обличчі, що їх бачила, могли дати привід до всього. Тоді б холодний жаль, жаль, що ласкавого вдень слова до Павла не промовила, матірнього... а повелась грубо, як із ледащом, падлом взивала, цей жаль ліг би надовго на душу холодною плитою.

Оліян сумирно собі поспівував під носа щось веселеньке.

Власне, Павло знав, що його чекає. Вчорашньої ночі його здорово бито — про це він матері промовчав — і тоді ж хіба не все рівно? — він признався, що вбивав хлібороба Бобка. Діло було не в однім Іванющі.

Цілий день він просидів над віконечком, і його думка, тримаючись голови, тоненькою лише, як павутина, ниточкою спроквола ділала, хто зна де; а очі вбирали, що бачили на волоснім дворі, бездумно.

Він ніби погас, перестав чогось чекати, і, знаючи, куди

поведуть, як це буде, де — не він перший — бачив! — не думав про кінець. Ждав тільки, що це буде завтра.

Тютюн, що передала мати, він палив цигарки за цигаркою. Тоді, в димі, йому снувалась ще невиразна якась думка про Настю. Чогось хотілось, смутно, щоб прийшла.

Глуха зненависть до Ладимира, що про нього він догадувався щось, ще зажеврила в нім, — тіснила в бік і про неї він нікому ніколи не казав; можливо тепер, позираючи на Настю з віконечка, йому знайшлися б якісь, бодай глухі, слова. А можливо й те; красиве сестрине лице, і звужені, де сміх, очі, ті припухлості, що робили це лице безтурботним і до всього лихого зневажливим, можливо воно б дало Павлові, в його стані, те, чого бракувало, а було найпотрібніше. Любов і докір! — Їх тяжко розібрати, коли дано уперту владу й мовчущі, до слів неохочі уста...

Але як стала ніч, північ, коли Павла привели, і він став під гіллястою яблунею, в садку, де буйно-горошкова трава й де розстрілювали, коли Зінніченко, що весь час у своїй довгій шинелі й з наганом у руці йшов був попереду, весело, ніби на реквізицію, коли він хрипко й бадьоро сказав: «можна закурить», все, думка й світ Павлові раптом, і то з страшною боязкістю, про яку раніш і думати не могло, відмінилось.

Думка про Настю померла сам собою й пішла десь до безмірного низу, а голову й усю істоту пройняло щось м'яке й сіре, як попіл, і страшно всього знесило, ніби вибігала вся кров, і він почув, як побілів. Величезним тиском переломило спину й ноги скволіли, і в голові запопеліло.

— Не треба водити Ладимира... вбивати Бобка...

Шукаючи проти цього поради, він позирнув навколо й було темно, і сіро, і біло. Замерехтіла чогось записка, ніби про неї тільки й думав увесь день.

Далі життя відбувалося без Павлової участі.

Воно йшло так:

Зінніченко, кидаючи цигарку, проговорив до хлопців:

— Поверніть і поставте цього героя (Павла) — я бачу, йому розкувались закульпки.

І коли зроблено, прохрипів:

— Разом!

Постріли рвонули, і в темряві, під яблунею, бризнула на горошкову траву й на гілля червона свіжа кров.

Людська кров походить від землі, того не світиться й вночі її не видно. Ще й сутіні під яблунею стояли. Але згодом, коли викинуті з набоїв патрони прочахли, протекла, мов зазирнула крізь гілля ясна від місяця, прозолоть, — місяць щойно викотивсь і перекинувся — кров'яні бризки можна було пізнати на траві — чорніли, але легко й помилитись, бо не сама кров видається вночі чорною. Павло лежав ничма, щільно одною щогою припавши до землі, одна нога йому була трохи зігнута, ліву руку він простяг так, щоб зручніше було тулитись до землі щогою.

Зінніченко до гайдамаків хрипів бадьоро:

— Люблю хлопців-полтавців — молодці вмирати. Взагалі українцеві, хоч би й розстріл, не личить іти бабою...

Через півтори години Зінніченко з нагайкою в руці повернув із краю села до штабу.

— Бицуля — хриплим шепотом звернувся він до вартового, — розбуди когось із хлопців, хай повартує, а ти осідлай двох жеребців, поїдеш зо мною.

У великій кімнаті штабу, яка вдень правила й за волюсть, тоскно світив прикручений каганчик, і на стіні висіла велика парусова мапа повіту. Скрізь посхилялись косі тіні, і, проти надвору, де над вербами переблискувала місячна синь, тут було темно й задушливо.

Поки Бицуля, підвівшись мовчки з-над столу, сопів, стягаючи гімнастюрку, а потім вийшов, Зінніченко, як був у шинелі не скидаючи картуза, ходив, подзвонюючи острогами, по кімнаті й вряда-годи покашлював...

Скоро й поїхали! Зінніченко спереду, тримаючи наган у руці, позаду — з карабінкою попереду сідла — Бицуля. Коні йшли риссю. Село, а потім толока були німі в місячнім сьйві, що одне в цю ніч вигравало й над далеким — ліворуч — лугом, і над толоками, хоч через те, що місяць світив утомлений, його не вистачало, щоб переробити до краю загусклу синяву ночі й вона, виголублиючи позолочені далі, фаєрично випросторювала їх...

— Розбуди Володимира Івановича, — мовив, не оглядаючись Зінніченко, коли, минувши греблю, проїздили повз вітряки, за якими зразу ж починались. Вербинці. Їх починала хатка, що, вигнавшись без ліси й повіток, у толоку, світила фосфоричним мерехтінням стін.

Бицуля, притишивши коня вигідніше мостивсь на сидлі й не одповів нічого. Віхали в село, що теж спало, — не чуть було навіть собак.

Перед Іванюшчиною брамою спинились. Бицуля сквапно переліз і одсунув дрючок — Зінніченко не вперше візитував Володю вночі й мав на таке самоправство дозвіл. Увели коней у двір, і Зінніченко, давши повід Бицулі, сам пройшов, не гаючись, через низеньку хвірточку в сад, де виходили вікна кабінету, в яким спав Володя, — щоб не цокати в двері й не будити «непотрібних», за Зіннічковим висловом, людей. Тут він ухопивсь за надвірну лутку й підвівсь на фундамент.

Але видно було, що в кабінеті порожньо; також на стриманий стукіт і потім на голос ніхто не озвався...

— Почекаєм, — сказав, повернувшись у двір, Зінніченко до Бицулі, — проводи коней.

Сам запалив цигарку й, щоб не виднітись на просторім дворі, одійшов аж до клуні, дивлючись на леваду вниз. Брови йому були похмуро зсунуті й він хрипко, невдоволено мов, одкашлював...

Володя з'явивсь коло клуні несподівано, ідучи просто до коней, і Зінніченко, зачувши м'які кроки й обернувшись, мусів гукнути.

— Володимире Івановичу!

Смугляве лице Володине синіло при місяці; на оклик, він спокійно пішов назустріч Зінніченкові, і чемно посміхаючись, міцно потис йому руку.

— Дуже радий, — проговорив, — а я гадав, заглядавши коней, чорт приніс дотшів. Що гарного?

Був без картуза, і сизавість зачісаного набік волосся та смуглявість обличчя тепер ніби затушковували вираз очей.

— Шкода, що не завітали раніш, — з тою ж усміш-

кою продовжував. — Мали б приємність познайомитись із моїми хлопцями. На вибір молодці. Не вам кажучи, зразу вертаюсь із «підпільного» зібрання. Можете боятись! — одноголосно визнали конечність повалити дегенеративну владу й навіть термін — на осінь намітили. Ви нічого не маєте проти яко «підпора» ладу?

Але Зінніченко стояв рівно, як на рапорті, шинелю щільно застібнуто й стягнуто поясом; виждавши павзу, він проговорив серйозно.

— Володимире Йвановичу, сьогодні одна принесла од вас записку...

— Яку? — перебив Володя. — А, да, відносно Павла. Я писав. А що випустили? Признатись, я мав на меті завтра вранці сам добратись до вас. Мене це діло трохи обходить. І взагалі, смішно й непрактично тримати активний український елемент.

— Котра зразу година? — прохрипів Зінніченко.

Володя, з посмішкою, одсунувши рукав, позирнув:

— Пів на другу — одповів і затримав очі на срібнім годинникові, що в своїх зернятках одбив кволі, синюваті іскорки місячного саява.

— Так уже дві години, як Павло розстріляний... — хму ро заявив Зінніченко, зважившись несміло зиркнути зпід зведених брів на Володю — той дививсь на годинничка, і усмішка нічим не відмінилась — і я приїхав вас сповістити.

— Все? — звузивши очі, підвів лице Володя.

— Все.

— Продовжуйте ваші жарти.

— Це не жарт, — стиха, як відходячи, сказав Зінніченко.

Володя просто глянув Зінніченкові у вічі. Усмішка спливла, кутики губів загострились, ніби болісно.

— Тоді це кепські жарти — вимовив поволі, складаючи на грудях руки. — Це скандал. Ви псуєте справу.

Зінніченко не міняв пози, стоячи, як на рапорті, потім запалив цигарку.

— Принаймні, на яких підставах? — і тремтяча нотка почувлась Володі в голосі.

— Треба було, — прокашлюючись од диму, прохрипів Зінніченко, — Бобко, — ви знаєте. Павло, як відомо, брав участь у його катуванні, він сам признався на допитах. Родичі Бобкові весь час напосідали на старосту, і той телефонограмою дав розпорядження ні в яким разі не випускати Павла. Це ще не вся біда. А от Павло — чистий бандит, і я мав на увазі вас особисто — Зінніченко знов закашляв і, замість говорити далі, добув з-за борта шинелі коверт і подав Володі.

— Почитайте. Випадково захоплений у піджаці його лист. Я переконався.

— Даремно, — приймаючи листа, перебив із іронією Володя, — даремно ви поспішили. Треба було б почекати й порадитись зо мною. Я б навчив цього ідіота старосту. Тепер, звичайно, не поправиш.

— Нічого, Володимире Івановичу, — несподівано бадьоро захрипів Зінніченко, мов одбувши тяжкий обов'язок, і так, ніби переходив до іншої, веселішої теми. — Без одного жиди, кажуть, ярмарок буде, а в нас хахлів хоч море гати. Давай, хлопче, коні, гукнув потім до Бицулі.

Пройшовши до хати Володя не помітив різниці, що була між сріблястою надвірньою синявою й затіненою темінню в кухні. В їдальні біля синекафельної грубки став, заклавши за спину руку. І не вмів добрати навіть думки.

Долі клались мружні голубоваті паралельограми од вікон, на поличці, що на стіні, світилась половина Наполеонового бюсту. На протилежній стіні, хоч і затінений, виразно сіріли великі в царських рямах — портрети Мазепи та Апостола.

— Сукини сини, паскудять справу — майже вголос подумалось Володі.

Розбуркана його голова, не знаходячи ще конкретного напрямку для послідовної мисли в безсиллі горіла, і хвилювання, хоч назовні й не передаючись, спричинювало не-

хороше внутрішнє замішання й розгубленість. Перш за все хотілось плювати. Перш за все було ясно, що його взаємовідносинам із селом завдано різкої й грубої — можливо непоправної рани. Чого? — невідомо.

Руки машинально стали розстібати шпоньки. І стояла в голові в іронічному освітленні Настя. Наївна, сьогодні вона вперше промахнулася у своїй стриманості, із опалу давши згоду поїхати з ним завтра на мотоциклі; і тепер на цю згадку усмішка клалась на уста.

А йдучи левадою, ще за чверть години, він так у спокійнім захваті думав про Настю: татарський водограй. Гарна, як татарський водограй при місяці. От і маєш....

— Чортові мерзотники!..

Поклавши потім шпоньки на полицку, Володя черкнув сірником і засвітив свічку на столі. Поруч, під серветкою стояла наготована йому вечеря.

Одгорнувши серветку й присуваючи чашку з молоком, Володя витяг із кишені листа, що дав Зінніченко, і, розірвавши коверта, розклав перед собою.

— Ясно, коверт — це вже Зінніченкова вигадка; а в коверті два листочки. Один — його вранішня записка.

— Так і треба — подумав з усмішкою — подібні речі не мусять бути в гетьманських архівах.

Другий листок із звичайного селянського зшитка, в косу лінійку, просмальцьований і увесь укритий дрібними кривульками, писаними олівцем, що місцями потертіся.

— Писмо од Павла Оліяновича на волю спервым делом моего писма передаю вам дорогим товарищи усем низкий поклон од ліця досирой земли ишо кланяюся Гаврылу Яковьчу...

Далі через усю сторінку йшли поклони до сільських хлопців.

Хлопчина, затримавши якоесь уламок олівця, розважав себе, очевидно, у «каталашці» тим, що писав невідомо до кого листа, на папірці — який дістав, мабуть, разом із салом.

Потім, — уявляв Володя — сховавши його десь у під-
жак, забувся.

Пючи невеликими ковтками молоко, Володя читав да-
лі.

— Я до якого часу слава богу жив издоров чевон
вам желаю от Господа Бога всякого здравия и благополу-
чия в дилах рук ваших ишо кланяюсь родной моей матери
Евдокии Грыгоровни и отцу Оліяну Пытровычу ишо кланя-
юся сysterи Насти бл... а как буду на воли убю Ладымыра
гада и баржуя штоб...

Володя читав далі:

... и не воняв на сели и буду убивать усех хлиборобов
собствыныкив который за гетьмана Павлыка Скоропадсь-
кого.

Стем и досвидания Павло Ол. Кут.

Жду ответа как соловей лета — було приписано в кін-
ці.

Невідомо, од кого він ждав «ответа».

Підвівшись і наливши другу чашку й потім сівши, Во-
лодя знову спинив очі на тому місці, де говорилося про
нього. Так тривало довше за хвилину.

Потім він одвів їх, і вони були тепер звужені, татарсь-
кі, а ніздрі роздimalись, у звужених очах засвітились чер-
вонуваті вогники.

Справді, полумя свічки горіло червоним і несміло спов-
нювало усю кімнату теж червонуватим, ніби злегка по-
кривавленим світлом.

І тоді, задивляючись спершу на полумя свічки, потім,
через нього, на буфетну шафу, поступово Володя бачив:

Буфетна шафа ніби розійшлась надвое, на верх і низ,
і між верхньою й спідньою частинами зявилося порожнє
поле. Просторе, рівне й порожнє. Ні світ, ні темрява. А на
полі кров... небагато, одна тільки калюжа густої, червоної
крови. Невідомо, чия вона ця кров, Павлова, чи його вла-
сна, Володина, але безмежно тяжко хоч би крок поступити
вперед, через калюжу, ноги обважніли, на них величезний

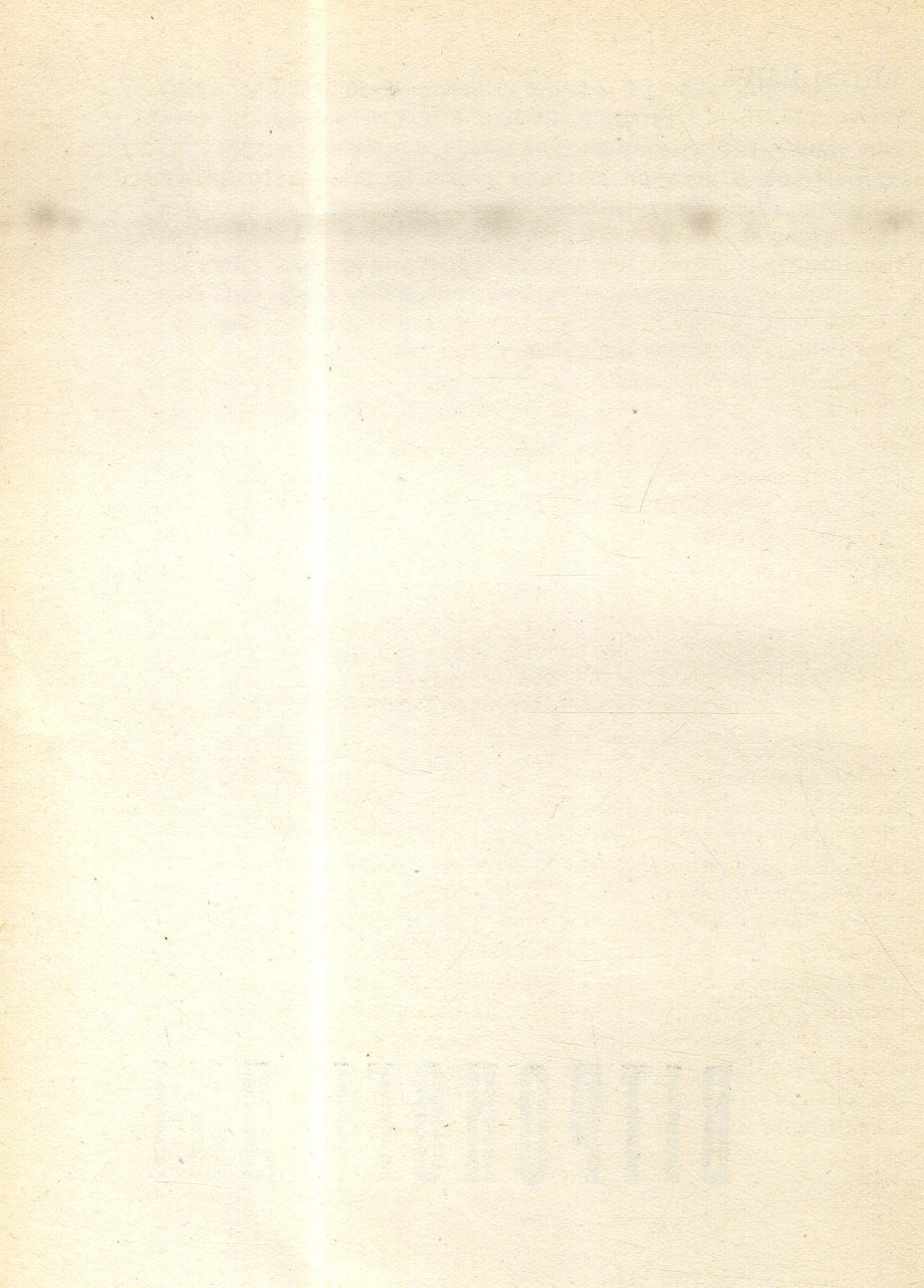
тягар. І зле, що навкруги — нікого! Він сам, а то нікого й нічого, ніде не написано навіть: Україна.

Поволі синювата усмішка загостила кутики вуст, розріз очей став гостріший, а кров од обличчя одлила; перевівши очі на посуд на столі, Володя, хоч і схолоднілою й менш певною рукою, присунув другу чашку й випив уже спокійно. Апетиту, правда, не було.

Про свою записку подумав: порвати.

ПЕТРО ПАНЧ.

ВІТРОНОГІ ДНІ

Два дні з уст в уста передавалася достовірна чутка: «Сам Михайло Олександрович, брат царя, їздить по селах на білому коні й наказує розбивати поміщиків».

Я собі ясно уявляв тільки коня. Ніздрі в нього пахнуть снопами вогню, дугою шия, трубою хвіст, а тоненькі ніжки зовсім не торкаються землі. Такого коня я бачив у шапошника на фотографії під люстерцем. Вгорі на картці було написано: «На память о моей военной службе», а нижче на коні скакав із пістолетом у руках сам шапошник. Вся його постава дихала войовничим запалом і відвагою, чомусь тільки голова дивилася просто до вас і по-дурному кліпала очима.

З вечора біля нашого двору таємниче радилися сусіди, а на ранок майже в кожному дворі з'явилася яканебудь річ, що перед нею домашні кліпали очима точнісінько як войовничий салдат на фотографії у шапошника. Він цієї ночі приніс із маєтку гіпсове погруддя якогось генерала, а пастих приволік і поставив біля хати більше за хвіртку трюмо. Це викликало здивування навіть у корови. Вона, побачивши в люстрі твар із посоловілими очима, підійшла й стукнула її рогами. Кривому квасникові дістався двохламішний плуг, а в кого були коні, ті цієї ночі дістали цукру й пшениці.

У нас у хаті теж з'явилися круглі рямці, поручень із потрісканою головою лева й книжка в голубих палітурках. Вона була набрана дрібніше за біблію, яку що-суботи вголос читав мій батько, і я вирішив, що голуба книжка безперечно цікавіша за батькову біблію. В той час я писав ще тільки «по трем косым», а читав тільки по складах, і тому зміст книжки зостався для мене нерозгаданий.

За три дні з'явилася карательна експедиція губернатора Оболенського й по всіх криницях посолоділа вода. Квасник не міг укинути двохламішного плуга в криницю, а самого вода покривала з головою. У криниці й знайшли його, вже посинілого на другий день. А Степан із шляху віз до двору бараболю з поля; де не взялися назустріч козаки. Розіклали вони Степана тут же на шляху, і на другий день Степан уже лежав у труні, і на його покреслене червоними

пружками обличчя з острахом зиркали разом четверо осиротілих дітей.

Після цього, блакитну книжку я заховав далеко на комині. А інші закопували речі в землю; зверху навіть садовили дерева. Шапошник, бравий вояка, відбив генералові носа й спустив потруддя сторч головою в дірку. Над діркою його й застукать козаки. Шапошник, бравий вояка, сидів над нею з дрюком у руках і, схлипуючи, товк генерала, що все уперто виринав.

Блакитна книжка на комині лежала спокійно, але весь час, доки сновигали козаки, мені ввижалося, що вона просто визирає з темного закапелку, значить, думав я, знайдуть її козаки й заберуть і книжку, і нас, як забрали шапошника, бравого вояку, і погнали нагору до страшної тюрми.

Після цього селяни не злюбили козаків, а я просто полохався від їх долонею наkostenених чубів.

Тоді ж мені вперше спало на думку списати з блакитної книжки декілька сторінок і післати до газети, чи журналу; я був певний, що про таку книжку дуже мало могло знати, як не знали й про той закуток, де ми жили, бо його бачили хібащо шуліки з-під неба. Я цього не зробив тоді тільки з двох причин: перша — що довкола все ще нищоприли козаки, а друга — що я ще ж писав тоді тільки «по трем косым».

Коли ж я згадав про це через двадцять років, то вже книжку не зміг знайти, бо навіть і піч уже стояла в зовсім іншому місці.

Проте я не шкодую, бо таємницю блакитної книжки все таки викрив, хоч і став я від цього зовсім сивим у тридцять літ. А шкода мені тепер, що я вже не можу, як було за дитинства, надіти на голову солом'яного брилика, сісти біля матери в кубелечко на возі, а позаду під чорною «кожою» квас або пряники, і їхати на ярмарок. Виїздили більше на ніч. Сонце вже хилиться за синю смугу, курява починає рожевіти, назустріч іде з поля худоба, а у вузьких вулицях тягне з сливників тонким припахом диму. Сивими струйками він продирається крізь густу листву й від

запашного аромату здається так затишно там за обтяженими врожаєм деревами.

Віз ритмічно цокотить колесами й повільно то підіймається на гору (а он синій попереду ліс, і страх починає смикати за волосся), то легко котиться вниз у балку. Потягне вогким холодком; важкий і солодкий дух конопель нагадає, що завтра на ярмарку будуть продавати гори меду просто з ночов. В медяному ряду завжди сила бджіл і їхнє гудіння вкриває навіть «лазаря» сліпців.

— Коли б тільки хто не пограбував у лісі — думаю я, і до болю вдивляюся в зелені печері й напружую слух. Десь по баюрах, стрибаючи на коріннях, торохтить порожній віз. Він котиться нам назустріч. Потім ніби його хтось коває.

— Зупинився? Значить, це злодії підїхали до дороги й чекають на нас.

А в лісі вже зовсім запанували вогкі нашорошені присмерки, кущі одяглися в чорні киреї, мовчазні стовбури стали ще вищі, і глухе вуркотання коліс у глибокій колії почало виходить ніби з льоху. Згодом і цей звук зовсім затихає, тоді я чую як спереду в кущах щось починає ворухитись, ось сухо хруснула гілка, мабуть, хтось лізе, ось зашамотіло листя, й нарешті, я бачу, як два величезні розбійники вискакують на дорогу й починають її снувати валом. А кінь все так же повільно суне вперед. Я хутко штовхаю маму в бік, але вона, зморена, спить схиливши голову на рептух; тоді я сам хапаю в тремтячі руки віжки й починаю точити коня назад від кущів, але мій маневр помічають злодії й вмить скидають мене просто на землю. Від болю й страху я кричу одне лише слово:

— Мамо!

— Ага, ти вже виспався — говорить до мене мама з-під ятки, — тоді он умийся з цеберки, синок.

Я все ще боязно обводю довкола очима. Сонце обливає море голів, що немов зіпсутий грамофон безугаву шиплять якісь слова. В хмарах куряви між тополями здійсмається білими стінами церква, на дзвінниці захлинаються дзвіночки, а під хрещатою огороєю іржуть від задоволення

коні. Поруч сліпці сидять на землі й на верх гудуть, як чмелі.

Тому саме й тепер ще, коли я з-під старенького вітряка за школою побачу на шляху возика з малою конячкою, я проваджу їх очима, аж доки вони не зникають у м'яких контурах левадок. Тоді я думаю: віз zarazом покотиться вниз і до нього там привітно кивають своїми червоними голівками маки. Під колеса уперто лізе на дорогу, хоч уже й потовчена, вусата гудина гарбузів, а через тин виглядають повноцвіті жоржинки. Трохи далі душистий полинь устлав сріблом увесь закіп. Дорога знову поповзла стертими коліями на пагорок, де в спеці нудьгується, схожий на хлища, ошостикрилений вітряк.

Взимку поле за школою вмирає під білою пеленою. Безліч запаленої то від сонця, то від місяця крижаної луски гасне тільки в тіні. Біля вітряка вона синя й густа лягає на сніг розпластаним кажаном, а під левадками ніби лягли на сніг самі дерева. Ідеш. В блакитному повітрі легкою мрією носяться сніжинки й ніби здригаються від рипу чобіт. Високо й струнко над хатами здіймається солом'яний дим і сама рука проситься покласти цю красу на папір.

І кожного разу, коли я повертаю додому чи з далекої північної столиці, чи хочби з Харкова, де влітку дерева задихались у поросі, а взимку сніг вбирав у себе весь сморід і бруд, я йшов до вітряка за школою й там, мов у храмі краси, складав свої пісні.

Над вітряком у пекучому небі часто плавко кружляли шуліки. Внизу лежало завітчане левадками, гаями й садками моє містечко Бе. Дні там були схожі на хатки, такі ж одноманітні, такі ж дрімливі, такі ж підсліпуваті й повільні, як повільне в небі кружляння шулік. А раз обиватель прокинувся. Струсив одвічну дрімоту, розчинив на всі боки вікна й голосно крикнув.

«Надати право користуватись у офіційних зносинах українською мовою».

Так і надрукувало в дев'яťсот п'ятому році «Харковское Утро» і цим саме перелякало обивателя на смерть. Тоді оби-

ватель пішов до «Союзу руского народу» і покаявся в своїх невірних гріхах.

Шуліка плив собі далі. Під ним уже кінчалося місто. Там стояла останньою від поля моя хата. У садку чотири дубки й кущ берестків, а ясенки не встигли звестись над вишняком, як батько вже рубав їх на шпичі.

Батько майстрував колеса, йому допомагали мої брати, а я мусів шукати долі, як шуліка споживи, по інших світах.

Чим вище здіймалися птиці над розплесканими хлібами, тим більш обіймала мене туга. Над головою були неосяжні простори, а поруч стежки в лопухах, зелений лишай на прілій соломі, і на дітях лишай і кора.

Ноги заплітаються у високій траві, прилипають до землі й не вистачає змоги, не вистачає й бажання відірвати їх.

Я бачив: шуліка зробив пів кола, на хвилинку затримався й грудкою впав на толоку.

Він із неба ударив у ціль.

Про це я згадав далеко пізніше, коли з червоним загоном скакав до лісу, де засіла завзята банда Харюка.

Повз бігли долини, байраки, горби, буйна сила все рвалася у простір. Земля упливала з-під ніг і ритмічно рипіло сідло. Кров бурхливо билась у жилах і очі сягали за обрій. Я осягнув своїм поглядом землю. Вона була прекрасна в цей момент. На ній був лише барвистий килим із лугів та ланів, а по узгір'ю окантовкою синіли ліси. Аж ось блиснув Біг і знову зник у очеретах.

Зазеленів, збігаючи круто до води, і другий беріг Богу, і я побачив на цьому чистому тлі, мов брудну пляму на скатерці, хутір, а може село. Воно лежало під лісом, мов та куча сміття, де завжди копишиться черва. Вона там народжується й вмирає у власному смороді, а світ їм кінчається, де кінчається ліс.

І мене опанувало непереможне, люте бажання: налетіти й знищити село до щенту, щоб навіть попіл не бруднив це прекрасне тло. В такт моїм думкам позаду погрозливо гриміли гармати...

І раптом я побачив отамана Харка. Він з'явився на узліссі разом із першим промінем сонця, а позаду за ним була ватага вершників. Вони зупинилися на хвилину, як сліпці, що відчули сонце, потім відділилися від лісу й, не торкаючись землі, вітром понеслися в поле. Це були ніби зловісні тіні романтикою наспіваних давно минулих днів і поперед ватаги під жовто-блакитним прапором я з жахом помітив юнака, як дві краплі схожого на мене. Я бачив себе, як у люстрі, бунтарський дух мене ніс на крилах через байраки, долини, ліси. Птахи співали мені, завзятих козацьких пісень, головки достиглих маків назустріч кивали гетьманськими булавами, біля криниць напували козацьких коней дівчата у вінках і шинкарі частували мене старими медами й показували шматки червоної свитки, що знову з'явилась по всій Україні.

Літа орел, літа сизий
та й попід небесами.

Із-за гори підвелася бузкова смуга сумівського лісу. Вона тяглася аж за обрій. Туди я, отаман Харюк, мусів дістатися із своїм загonom.

Я гордовито озирнувся назад; озирнувся й скамянів. Назирці за нами скакав другий загін із червоним прапором над головами. Попереду, нахмуривши чоло над орлиним носом, скакав командир, схожий на мене, як дві краплі води. Я бачив себе, як у люстрі, хіба що старішим на рік. Позаду за ним грізно гриміли гармати.

Думка блискавкою мигнула в голові: «Далі від Богу від річки, далі від води».

Через хвилину зелений загін розпластався в лаву й, виблискуючи на сонці шаблями, вскач прямував понад річкою. Але пізно: червоні перетяли вже путь і все більше зелених тискали до води. Попереду скакав на сірому коні командир із орлиним носом і вже глузливо кривив свої сокові уста.

Тоді в отамана Харюка страх застрибав у очах і мязи вперше дрібно задримали.

— Стій! — несамовито викрикнув він: — у ростіч, хто куди!

Козаки з загону на момент круто посадили коней і потім із божевільним криком кинулись у різні кінці.

Отаман Харюк, як капітан корабля, виждав хвилину, доки зникла команда, змряв віддаль до Богу і через луки просто полетів до води. Йому б тільки вплав дістатися на той беріг, і тоді б він під кулями міг сміятися в орлиний погляд червоного командира. Він був певний, що історія його послала на герць і віками приспана сила тепер несла на крилах до води.

Ось і беріг. Рогіз, осоки, очеретяний ліс і кушір далеко тяглися по воді. Нагло кінь ніби спіткнувся й Харюк ледве втримався на сидлі. З силою він висмикнув ноги, що присмоктались до трави, але друга пара загрузла ще глибше. Під ним була справжня трясовина. До води дістатися не було можливости.

Вирвавши коня на ґрунт, він кинувся на інший бік і знову та ж соковита зелена трясовина. А позаду грізно приміли гармати.

Мов зацькований звір, носився отаман Харюк по зелених луках і гострим зором зиркав то на болото в сокористому вінку, то на наш червоний загін, що вже копитами збивав на луках квітки й колом скакав до води.

Отаман Харюк зупинився. Рясний піт струмками біг по його сполотнілому виду. Він ще раз глянув разом з мною через воду на той бік: там спокійно паслися корови, вівці чорними клубками котилися в балку, де, зморений працею, ступав за плугом по твердому ґрунті селянин. Ще далі в червоному мареві лежав байрак, а за ним димилося село.

Там, на тому боці, панував уже спокій, птахи співали інших пісень, дівчата пололи баштани, а червоні маки свої пелюстки розплескали над кам'яницями. Напевно це й відчув отаман Харюк, що бився над річкою в зеленій трясовині. Вогник у його очах блимнув востаннє й згас.

Коли наші вдарилися стомленими грудьми, я побачив, що це була моя блакитна тінь на жовтому лузі. Сонце здійснювалося все вище й з кожною хвилиною ставала коротше моя тінь.

Тоді Харюк кинув зброю й червоним віддав свого знесиленого коня.

Українські степові дороги, сонце, й вітер і вітроногі наші коні тепер злилися з нами в одно гармонійне, що примарою котилось у диму червоного багаття услід за поляками на захід. Ми кружляли над ширококрилою Україною вище за шулік, що колись плавали над замріяними вітряками, кулеметний клекіт і грім моторів заганяли за хмари орлів, а внизу, розпластавшись у лободі, миготіли села, мов лишай, над водою плакали верби, і дрижали схожі на мишачі нори, зрадливі містечка й міста. Ще тільки вчора по тих заулках, як у Вінниці на «Садках», скрухо кивали дівочі голівки з очима в намисті з сліз до польських офіцерів, що панічно бігли з чомоданами, а вже сьогодні з тих же вікон привітно кивали голівки червоним, що з гарматним громом упали на «Садки».

Чепурні будиночки, стояли тут уряд, як службовці на параді, перед вікнами палісаднички з метеолами й жасмінем. У розчинені вікна вечірні присмерки лоскотали тендітні звуки «ballade» чи «pensée melancolique» Старі злинялі реєстратори й діловоди, що вчора на ганках вдихали вечірню прохолоду. Вони, мов черви, вилазили з своїх дірочок, обнюхували своїми сліпими рильцями повітря й, лише лязгав о брук кінь стальним копитом, як поспішно заповзали назад до своїх протвхлих ще праділівським потом дірочок. На ногах у них були підшви з валу, тихо було по заулках і сталльні копита тут гриміли, мов грім.

— Коли ж ти повернешся, коханий? — запитала мене дівчина з блакитними очима, кладучи до «польової сумки» метеоли.

На захід летіли мотори й в небі стояв клекіт кулеметів.

Я здивав коня й відділився від землі, а назад долетіло:

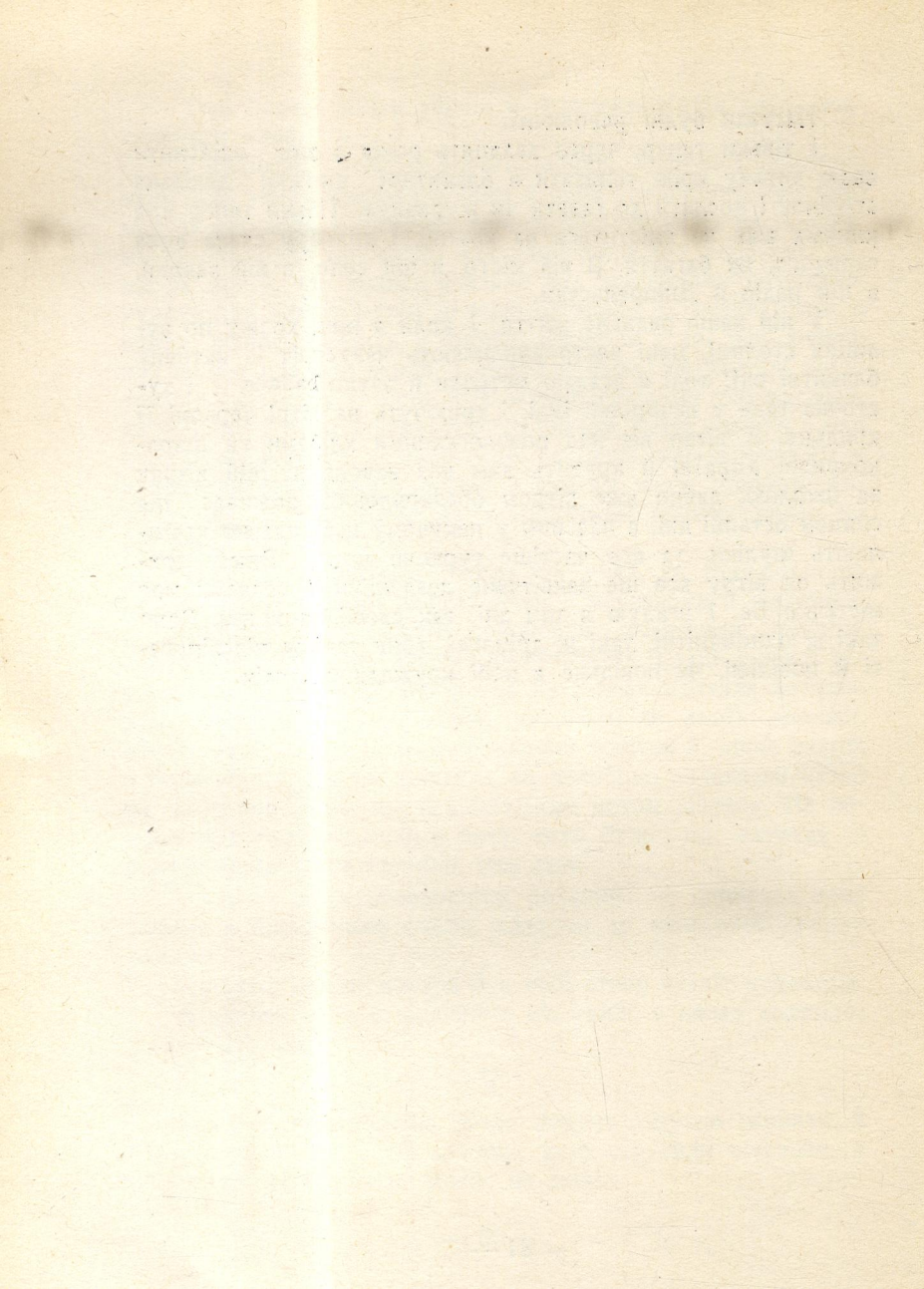
— Ніколи!

Минуло десять років. Коло Збруча ушухли гармати, в лісах позаростали вовчі стежки, коні струсили сидельця, а мій мавзер насторожено повис на стіні.

Настали будні революції.

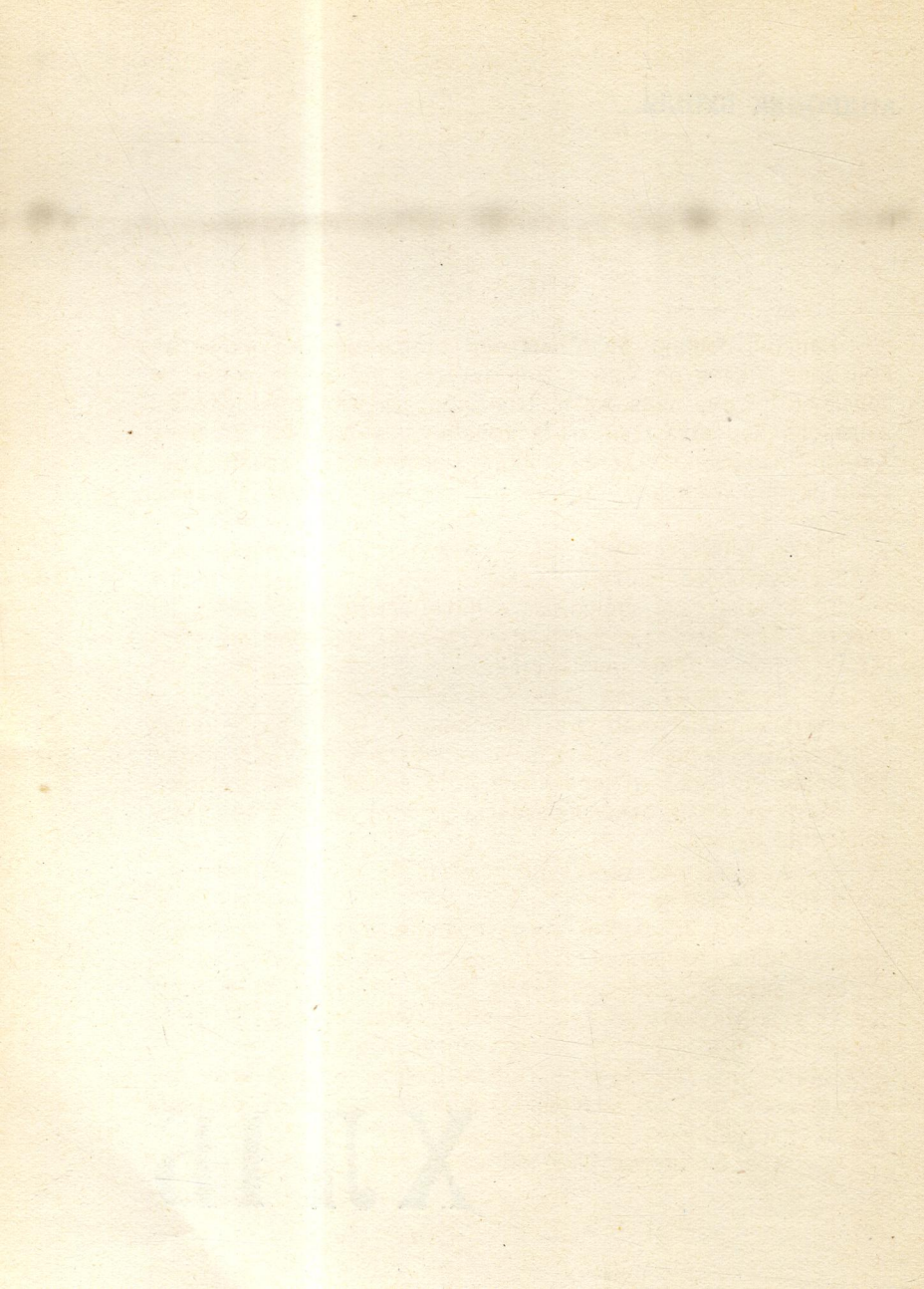
І тільки тепер, через двадцять років я зміг здійснити свою дитячу мрію «списати з блакитної книжки декілька сторінок і послати до газети чи журналу». Тільки тепер моя книжка вже не вміститься на комині, і кольору стала вона гарячого, як багаття. В ній місто, в ній село, в ній заводи, в ній радіо й Дніпрельстан.

У ній наше реальне життя. І коли я нині ходжу по вулицях столиці, мені часто випливають назустріч із натовпу блакитні очі; тоді я згадаю метеоли й звуки ballade, і хусточка тане у вечоровій імлі, і тріпочуть на вітрі червоні її крильця. А вітер віє над розплесканими хлібами на ширококрилій Україні й крутить дим над заводами. Мій вітряк за школою, давно вже вітром обезкрилений, доживає під сонцем останні дні, а над ним у пекучому небі плавко кружляють шуліки, та все частіше гуркоче мотор. Внизу дрижить од вітру все ще завітчане левадками й садками мое містечко Бе. І згадую я там дні, так схожі на хатки. Вони такі ж одноманітні, такі ж дрімливі, вони такі ж підсліпуваті й повільні, як повільне в небі кружляння шулік.

АНДРОНИК БУШЛЯ.

ХЛІБ

1.

Ранком осінню було: малось старшому Шрамченкові, Григорові, їхати по хліб у Полтаву, так він же захворів, то довелось Юхима виряджати. Ще вчора ввечері вони удвох і житнього борошна, так як із коробку, намололи у топчаку Химки Спадкозиhi. Це на дорогу Григорові готували. Сьогодні ж він лежить у гарячці під ліжником і тільки важко сопе.

Мати, жінка середніх літ, — у неї волосся вибивається із- під плисового каптура, а лише зашарілось перед ніччю — стурбована така. Вона готує Юхимові коржів житніх на дорогу, біля печі раз-у-раз рогачами та сковородою торгає, а то ще в поміч іншим стає.

— Ти б може, сам їхав, батьку! — каже.

Батько сидів коло печі навшпиньки, на ногах, і курив у піч. Білі вуса пригладжував долонею та й пускав у челюсті, чорні від сажі, кучерявий із рота сивий димок тютюну.

Мати як коли, закашлювалась од того диму й тоді сердилась на батька.

— Хоч би вже ти тут не стирчав на моїй шиї: бачиш, що в печі й так не горить.

Та батько не слухав того сердіння, а тільки усміхався трошки білим, напруженим лед-лед догори на краях, вусом, а потім витягав, щоб дратувати матір, дві губи та й складав їх у плискувату дудочку й так дмухав матері в лице та й казав: «Ти ж із голоду пропадеш, як я поїду».

Мати тоді відхилялась цілою своєю ізгорбленою по- статтю коло печі до кочергів і, ніби зважаючи на батькові жарти, лагідно вже говорила:

— Хоч би щепок наколов на підпал, а то, мабуть, не

розгориться сьогодні оцей кирпич. Там же у тому курятнику так таке — кругом теч! Чисто весь кирпич мокрий, немов до його й хазяїна нема.

Та, спершись ліктем на припічок, гардасала у печі рогачем кирпич, що ніяк не горів, а тільки тлів, — кажуть, горить як сліпий дивиться. Вона раз-у-раз складала його серед черепа, а тоді піднімала краечком рогача віхоть соломи, що стирчав там для підпалу, і з усієї сили дмухала-роздувала вогонь. Очі тоді в неї робились червоними, наливались повно слізьми від диму, що вибухав із челюстів цілим стовпом, і мати тоді, відхиляючись од печі, кашляла. Дим виходив із челюсті прямо на хату, тож у хаті було повно диму, як туману в глибокім яру. Батько саме докурював цигарку, затягавсь гірким тютюновим димом і тоді кидав у піч недокурка-бичка, а сам, як закашлювався, так зразу харкотинням починав харкати.

Він завше так кашляв, а як коли, так і кров із харкотинням ішла.

На лежанці Григор заворушивсь під ліжником, у подушку забухикав — кашлюк такий у нього взявся, як із бочки бухика.

— Двері, — каже, — відхиліть, а то дим давить.

Батько тоді підвівся од печі, відхилив двері до хати, а сам до сіней вийшов.

Марійка, сестра Григорова, сиділа в нього у ногах і заглядала до печі. Руки отак згорнулися на грудях, як нече стара.

Що-ранку отут вона сиділа між карнизом од комина та стовпом хатнім, що якраз стояв коло лежанки й підпирав сволюка. Мовчки було сидить, дожидає, доки мама що на снідання ізготує; знала, що не можна мотатись по хаті, біля печі, як мамі дуже ніколи. Тоді мама буде гніватись, бо їй же турбот такого завше!.. Марійка ж була наймовчіша в семі.

— Тобі, Григоре, немає уже диму? То я хату причиню, — сказала мати.

— Ні. — Тоді вона причинила хату, а собі ще наділа юбку квітчасту кубову, бо в хаті справді холодно стало.

Найстарша ж сестра Гашка сиділа біля напільного вікна й шила Юхимові торбу. Вона інколи поглядала до матері до передпільного вікна, де стояв столичок, а на ньому всякої рахуби такого: глечики, горшки, миски, ще торішня висушена жовта тиква, зрізана зверху, що була тепер за солянку для соли. В куточку стояв старий самовар, що його вже ніколи не ставили, а тільки так для краси, як мати казала, стояв. Він був накритий драненьким рушником для втирання.

— Бач, як зарахубилися без мене, а кажуть, що нічого не помагаю.

Мати тоді глянула на Марійку, що сорочку полотняну натягла на коліна та такечки й сиділа собі, вичікуючи снідання.

— Ти б, Марійко, хоч би ложки ото побанила — все ж таки поміч мені б була! А то прицарилась, як богородиця, та й сидиш. Ротів тільки до бенері, а допомгти нікому.

— Е, вона тільки на Гашку все, а сама нічого не робить.

Гашка розгладжувала навиворіть долонею з нового сірого полотна торбу у себе на колінах та й немов роздивлялась на рубці: чи таки ж гарно позшивала.

На лаві коло столика передпільного стояли борошняні вербові вагани, а в них коржі лежали на борошні.

Марійка витягла ложку з-під столика.

— А чим же їх банить? І віхтя нема.

— Чим хоч! Як би тобі ще й віхтя дала.

Саме ввійшли батько з сокирою та клепкою з діжки, і Юхим у кашкеті ще, в сірчачині жіночій із хвандами з чорного овечого сукна.

Батько були в синій чумарці на хутрі.

— Це я тобі, Вусте, щепок наколю, — може скорше напечеш тих коржів, а то Юхимові треба вже йти. Хведот Харченко давно зібравсь, тільки його дожидає.

Батько сів навшпиньки щепки до порога колоти, а Юхим перебувавсь: шукав на печі теплих та великих онуч, кричав на Марійку, щоб пошукала в кутку або на комині за димарем.

На скрині, що клійонкою була накрита, лежали жужма у купі: рушники, штани, все ще нове, ніразу не надіване з скрині тільки що взятє.

Це все на хліб: у Полтаву Юхим буде везти — міняти. На передпіннім столикові росли в стовп житні коржі — на квасі буряковім.

— А де це мати пішли? — батько спитав, підводячись од порога.

— До Андріянихи, мабуть.

— Отце як би ключа де достать од скрині!

— Еге, — загомогіла скоро мати. Затикала за мережаний поясок із карманом крайні краї засмальцьованого хвартуха, цокала в печі сковородою та й казала далі: — Там у їх рушники гарні є, рядна, — щось би ще виміняв.

То батько зразу Марійку потурлив до родичів по ключі.

— Біжи, кажу тобі, скажеш: дайте ключів. Як спитують: для чого? Скажеш, що не знаю, батькові треба.

Марійка знала, що не можна відмовлятись, як отак батько каже. Напjala сестрин сачок із чортової кожi, шитий на хутрі, та й чкурнула. Надворі мороз легенько притрусив білим пушком землю: це воно вже в зиму входило.

Юхим спорудився вже: снідав житні коржі з сметаною збираною. Це мати вже для нього глечичок зібрала й не пошкоділа — бо в дорогу ж далеку.

Вона стояла коло нього, мастила коржі пірцем масно та все надивлялась на сина, казала дрібно: — Цей крайок ламай: тутечки масніший і запеченіший. — Та й не чекаючи, поки Юхим буде ламати, сама відламувала та й давала йому до рук.

— Це тобі ж в дорогу далеку, якщо мало сметани, то ще підсиплю — наїдайся хоч дома добре, коли в дорогу гаразд ні з чим їхати. — А далі терла руки хвартухом, заглядала згинаючись до печі та й гречно наказувала:

— Як тільки справишся, сину, то не барися там, — до дому зразу їдь. За спідницю байкову проситимеш три пуди жита або чотири — картоплі, а за рушники бавяні по пуду гречки, — вони дорогі: колись мої батько давали за їх по півтора рублика за кожний.

Батько, так, з нічого робить, узявся скалку змотувати.

— Шапки будеш далі ховати, — воно така штука, що дощу боїться, — казав батько: — як смушок полиняє, — зразу не те. За сиву будеш півтора зразу просить, а тоді вже хоч і за пуд оддаватимеш. Ту чорну можна дешевше. Та це тільки так кажу, а там сам будеш бачить, — свої ціни не вставиш. Тільки без хліба, сину, додому не їдь, бо, знаєш, без нього ми не проживем, — поздыхаємо, а без шапок і спідниць може якось обійдемось.

— Та то так, а все таки дорожитись треба — казала мати: — сачок Гашчин дешевше не оддавай, як за чотири, бо то ж сукно: батько твій по п'ять рублів брав те літо.

Юхим мовчки, схилившись над черепаною мисочкою, носив густо до рота шматок із сметаною та й брав те все на розум:

— Та я знаю й так, — треба складатись тільки.

Батько тоді сів до скрині, вкладав до торби спідниці, рушники, а мати, з посинілими губами, біля порога витягла з кочергів, із закапелка, старий надшерблений горщик із маслом.

— Витри мені Гашко, чарку з мисника, — Юхимові масла покласти треба, — каже.

Гашка налягла животом на скриню коло батька та й шкодувала за своїм бежевим платочком.

— Ось, не канюч мені, а то по пиці схватиш, — сказав батько. Тоді вона з слізьми одчепилась од нього, зняла з мисника чарку з п'ятьма стінками та й витирала з стряпками, що висіли на стовпі хатнім.

Марійка принесла ключі.

Батько зразу підбрав ключ до бабусиного замка. Сундук у сінях стояв. Битцем набитий усякої одежі був. Зверху лежали три згорнені великі скатертини, як на вибір немов: салфеточна, бавовняна, нитяна.

— Бери оцю, Вусте, бавовняну, — каже батько: — це найдрожча, мабуть.

Мати брала скатертину, платок сукняний із стряпами та й вклала до торби Юхимові.

— Це воно їм уже не потрібне, — каже батько: — міль тільки поїсть отак у сундуці, а нам підмога буде велика. Тепер тільки за таке й розживешся, а за гроші нічого не купиш.

Забіг Хведот Харченко теж із торбою на плечах, — старий Харко тільки випроваджав.

— А чого ж це, куме, казали: Григор, Григор буде їхати, а це Юхима виражаєте? — спитав Харко у Шрамка.

— Та, знаєте, захворів Григор. Знаєте, я сам не те... все таки то старший, розумніший, — не так боязно було б.

— Еге, — згодився Харко: так ви ж виражайте вже, а то спізняться.

А мати заторохкотіла:

— Я так казала: їдь сам...

— Е, ти казала! Знаєм, що ти казала, та куди воно годиться те твоє казання.

Батько причинив тугенько віко у бабусиною сундука, а на замок немов не насмілився брать.

— То ви вже й до баби заглянули, — якимось несміло сказав Харко, а сам із сінешного порога дивився, прижмуруючись на сонце.

— Та ну-да, — відмовив Шрамко, а в думці сердито казав: — чи воно тобі діло до того?

— Я так цілу ніч думала: він же та такий нерозбитний у нас цей Юхим. Ніде не бував, не знає, як із чим і де повернуться, обмотають десь!

Юхимові стало соромно за себе від тих слів матери.

— Те, обмотають! Якби ви отам скоріше рахубились, а то обмотають та й стоїте.

— А, там навчить! Мій тоже такий, — сказав Харко.

— Та ну-да! А тільки він у нас такий!.. Шкода мені так його, в таку далеку дорогу виражаєм одного хлопця, неначе він уже й не повернеться.

Сам Шрамко натяг Юхимові на обое плечі важку повну торбу.

— Чи ти хоч коржі ті поклала? — спитала мати у Гашки.

— Там усе — і коржі, і масла в чарку наклала.

— Може в тебе, Хведоте, там паляниця є, то будете ділитися, бо в нашого коржі та й ті житні, пшеничного вже рік не бачили, таке, як зачерствіє, то сама черства й не віси, — а він тобі масла дасть.

— Та вже ж там будете ділитися, — і Харко до свого сказав.

На дворі осінь стояла — тиха й гожа.

Біля сада на возику в соломі Рябчик лежав та спросоння тільки гарчав на чужих.

А на кручі, у Харковому березі, берестки стояли: тихо, як немов намальовані на синьому небі, а самі були в білому, як намітка, легенькому, поранковому тумані.

— Ну, прощай, сину! — мати Шрамчиха припала до Юхима й трохи скривилась — заплакала: — може вже й не побачимось?

— Це я вже цього не люблю! — сплюнув на бік Харко: — моя теж отаке була почала, так я їй зразу заціпив. Чи воно pomoжеться, чи що? — нарешті спитав.

Шрамчиха ніяково крізь сльози усміхнулась до нього: — Я знаю, що не pomoжеться, а тільки так — жалко. Він же у нас хазаїн так такий! Тільки він один і береться до хазяйства. То того й жалко.

— Ну, так чого ж ти? Де ж він дінеться? — вже обізався трохи сердито Шрамко.

Юхим нічого не сказав. Старша ж сестра, Гашка, стояла тут коло дверей сінешних.

З печі, у хаті, заторохтіли дві менші сестри.

— О-о-ой! Та хоч на ноги не плигайте!

Григор поворухнувся на лежанці під ліжником і важко забухикав. Мовчки лежав він і слухав, як у сінях виряджали брата.

Іноді долітала йому мова матери, і тоді жаль великий за серце брав: чи таки справді він лінився? Чи то правду він чує в словах матери?

Та перекладав тоді важкі ноги, поправляв у головах подушку й чув, як за хатою Валантирця на подвірі, кукурікав півень.

В хаті ж було мух, як у вулику — тільки гуділи. Гри-

гор лежав лицем до підчурки й тупо якось дивився на білу глину, що так була засиджена хатніми бджолами!..

В надпільне вікно вже досягало сонце й малювало на трухлій, поїдений шашками, лутці білий мережаний рушник.

— Я піду ще з Григором попрощаюсь — сказав на-останнє Юхим. Він справді ввійшов, скинув сиву шапку, що надів так тільки — похвастать перед людьми на вулиці, а сам підійшов тоді до лежанки та незручно, якось по-парубочому, тільки ще не так, бо братові він ніколи не подавав руки, простяг худу жилаву руку й сказав гордо:

— Ну, прощай, Григоре, я їду в Полтаву вже!

Григор був трохи підвівся, але хутко знов поклав важку голову на подушку.

— Про-ща-й!

Юхим тепер був зодягнений у свою сіру, з шинелі солдатської, парубочу журку, в нових чоботях. На зріст був парубок великий, тільки якийсь сухий, жилавий увесь. Лице в нього продовгувате, ніс тонкий гостренький, а на щоці з пшонину завбільшки, відалось у саме тіло чорне пятенце. Григор дотепер чомусь не помічав його.

— Ти, Григоре, якщо видужаєш, — казав Юхим: — так сходиш до Грицька Тулуба, візьмеш там мій поясок у нього! Як на охристи ходили, так він брав.

Тоді вийшов із хати, а Григор чув, як із Харкового двору гукала на Хведота його мати.

— Ти ж мені гляди, Хведоте, щоб там виміняв хоч одну макову макуху!

— Добре! — одгукувався Хведот.

Тоді Григор бачив, як повз вікна проходили: Юхим із білою повною торбою на плечах, мати, батько, старша сестра Гашка, старий Харко та його син Хведот. Хведот ішов поруч із своїм батьком, його голова була високо закинута, немов аж за плечі, а старий Харко дивився під ноги й важко, як міряючи ногами, виходив за ворота.

Шрамки ж були всі трое вкупі та й ішли вони поперед, а мати все гомоніла близьенько коло Юхима.

Григор підвівся на лікоть і дивився на своїх. Мати раптово, якраз на воротах, взяла Юхима за голову, нагну-

ла його до себе й поцілувала в останнє в ліву щоку, на якій було чорне пятенце. Тоді ж і батько підійшов до нього, він ледве всміхався, як завше це робив, коли з ким прощається, а тоді взяв міцно Юхимову руку в свою ліву, притиснув до своїх грудей та ще скинув свого кашкета рижого, салдатського та тоді вже й цмокнув його в біле, засмажене чоло.

— Так, — каже, — салдати прощаються, як уже на фронт їдуть.

Тоді саме в хату вбігли Оленка й Марійка, і знову Григорові ноги забили, а він, важко кашляючи, впав лицем у подушку.

II.

Оксентій Валантирець на своїм дворі стояв. Руки заплів на животі й такечки, долонею навиворіт од лівиці, підпирав повний живіт, а ноги з-під короткої синьої журки йшли рівно аж до колін, а там, як повивертав хто, вигинались чітко, і вже тільки закаблуки сходились докупі. Це він клишуватий був. Стояв Оксентій на половині свого дворища, ближчій до Шрамкового двору. З нього господар був: ні з свого двору не випустить нічого, ні з чужого не візьме — такий то!

От зразу:

— А чим же ви оддасте, коли у вас хліба свого нема?

Григор Шрамченко стояв на половині свого дворища. Зіпершись на вила тройчаки, що грузли в землю цілими ріжками, такечки звів на держак голову та й казав:

— Ми, дядьку Оксентію, як змелем, так зразу віддамо. Не бійтеся! У нас же в млині є клунок гречки та жита. Зразу віддамо...

На межі двох дворищ росли тепер ще голі, паліччя по ламаній бузини. З Шрамкового двору лежали обаполи, при сішки, а потім хата стояла з кривими стінами, з запалими в стіни вікнами. Вікна були маленькі та ще підведені червоною глинкою, під ними глина почорніла, набубнявіла та обвалювалась аж до глиць цілими вальками. Такечки було як мов то очі дивляться, а самі ті очі з набряклими червоними

жилами все плачуть, і тому під ними синя стьожка стоїть.

Григор позичав у Валантирця хліба, бо свого вже три дні, як у хаті не було.

— Не бійтеся, дядьку, зразу ж, Кажу, відамо. В нас хліб є. Батько як не хворі були, так купили в городі за матеріні золоті гроші. Тільки що нікому змолоть було, — хворі ж усі, самі знаєте.

— Гроші золоті? А де ж мати взяла тих грошей? — цікаво спитав Валантирець. Він, коли запитував Григора, так брав у жменю краєчок гострої, рудої бороли, довго збирав, зсукував її в гостру швайку, а тоді перегортав удвоє й так ніби вибираючи найдовшу пробілувату волосину, а то дві й цілий пучок, клав такечки на зідені руді зуби. Так він, по мові своїй, перекусував волосинку за волосинкою, немов у тому знаходив будь-яке задоволення.

— Кухар Вакум, дідусь наш — казав Григор, — як умирали, так дали мамі шкурятяну шкатулочку з срібними та золотими грошима. Про це й дядько Савка не знають... і — враз зніяковів, перервав мову свою, мов спіймав себе на злочині: «цього б і не треба казати» — подумав. Потім на вилах обчищав кізяки чоботом. Як тупиця погрузли очі в землю під ногами Григора: соромно парубкові було позичати хліба. Тепер на Григорові були чорні дідусеві з очкурнею штани, в пришивах, густо латаних, на голові силів незручно батьків салдатський кашкет, у сірячині з овечого чорного сукна. Був туго підперезаний рушником полотняним, вистропанним.

Оксентій Валантирець був у сукні синім.

— А Юхима не чуть? — спитав раптово Оксентій.

— Ні, Юхима не чуть. — сказав Григор.

То Валантирець похвалився:

— Я чув, що його на дорозі обібрано. Це тут Клим Рябченя казав: він же недавно відтіля приїхав.

Григор нічого не сказав, а тільки подумав: — Юхима обібрано? Це неправда. А чого йому питать про Юхима? Тоді він пригадав, як його, Григорові, батьки та сватались до Оксентія Валантирця: за Юхима його дочку одиначку

Юхвимію. Хіба того? На мить йому уявлялася Юхвимія: повна, здорова, як налита, кругловида дівчина.

— Тоді він ізнечевя зломив тілку з бузини та й далі своє казав:

— А ви, дядьку Оксентію, все таки позичте мені хліба. Хоч трошки, — додав уже з плачем у голосі: — бо мені треба ж корови гнать на пашу — це аж під Ганнівку, а ви ж самі знаєте, що я недавно встав і не дійду, як не поїм. Не бійтесь, оддамо!

Оксентій подумав, а тоді сплюнув волосину з язика, пішов у хату й виніс окраєць, завбільшки з кулак, житнього, запаленого на шкуринці, чорного хліба.

— Це спасибі, — сказав Григор, беручи тремтучими руками хліб: — це мені аж двічі стане вирядиться з коровами. А ми, як ізмелем, то оддамо: тільки в нас із гречкою жито буде, — самого нічого молоть.

Сонце вставало з-за Валантирцевого дощаного хлівця. Як розігріта сковорода, все котилось і котилось у голубе аж сизе, як голубине крило, небо.

Кури вилітали з острішка в курятнику й кричали, — летіли разом із пірям у золотий стовп од сонця, що стояв серед двору.

Весна.

У хаті Шрамків: батько лежить на полу, головою до надпільного вікна, руки в нього в синіх попругах, жовті, як віск, складені нахрест на запалих у волоссі грудях. На чолі лежать дві глибокі зморшки — це від життя — і так і закам'яніли, немов виведені різцем на мармурі. Мати впоперек полу, в батькових ногах скоцюрбилась, у головах її біла кожущина стара лежала.

— Ти б, сину, корови вже гнав, — вони ж голодні так такі! — сказала мати, поправляючи в головах кожущину.

— Я, мамо, хліба ось позичив — може їстимете — спитав Григор.

Мати тільки головою закрутила, а тоді почала правою рукою поправляти на голові розкудовчене сиве уже волосся.

— Як би це ти, Гашко, може як-небудь хоч розчесала

мене. Тут, мабуть, нужі у мене такого! — та й влялася обома руками в голову.

На лежанці покотом лежали дві сестри менші. Оленка від пічурки скигдила:

— Ну, чого ти?

— Боли-ть!

— Ну, то що ж я зроблю, як болить? Цить, а то тата розбудиш, їм і так важко.

Гашка сиділа коло перепічного столика зо складеними руками на колінах. На голові в неї був накушканий вовняний платок, на очі насувавсь, а з-під нього нависало настирливо пасмо русявого волосся. Коло неї стояла велика дійниця з білого заліза, з носиком дірчавим для доїння.

Григор спитав:

— Ти вже подоїла корови?

Гашка глянула на дійницю та:

— Ні. Руки обсковзуються: та ще стара тверда, як камінь — сиділа оце, сиділа — тільки спина колом стала. Як би це Пріську нагукати, — хай подоїть, там хочби вже й глечик молока собі взяла.

Гашка слаба була дуже, бо вчора ще тільки з ліжка підвелась.

В хаті гид так такий був, як у трупарні: хворі покотом лежали.

Григор підійшов до дійниці, нахилився до носика й аж упився в залізо: пив наперехильці, за одним духом, молоко, яке ще пахло сіркою з-під корови.

Гашка підсіла в голови матері та й розчісувала сиву в неї косу.

— Може б ти, Григоре, пішов попробував, адже батько, як не хворі були, доїли — сказала вона.

— Те! Я вже пробував — якби воно хоч корови були такі як у людей!

Тоді саме прокинувся батько й попросив води. Григор підійшов до нього з кухлем синім та й не впізнав: обличчя в нього було бліде, як із глини виліплене, на вусах білих, як плоскінь, позасихало з кровю харкотиння.

— Це вам, тату, як би хвершала привезти, — сказав Григор.

То батько спромігся ще видавити з грудей хворих ледве декілька слів:

— Хліба, сину, нема: що ти даси тому хвершалові? А вони тепер такі... Та ще й не аби-якого хліба, а як би пшениця була, як одно зерно пшениця! — тоді можна б і хвершала привозить.

Мати підвелася в Гашки на колінах, щоб скинути кошу з очей та й собі сказала:

— Це як би Юхим привіз із Полтави... мабуть, ми не діждемось того Юхима?!

Сонце йшло по небі, а саме те небо, як сльоза, було чисте. Угорі тихо, як у склепі було. Григор став серед двору, скинув рудого кашкета та й пошукав очима в синьому дзеркалі: чи нема ще жайворонків? Як прилетять табуном, так то кажуть: хліб легкий на руки буде, а як одна нагляне перша на поле, то то сніп, як камінюка, важкий уродить. На той випадок не бачив Григор жайворонків. По чужих дворах півні кричали.

Тоді він заходився натягувати води коровам. Корови стояли під стріхою коровятника на сонці та й ремигали прілі, потрухлі парки. Боки в них позападались аж до ребер, а ребра ті, хоч полічи, повидувались, як крокви.

Задні кульші так такі в кізяках були, як черепиця. Тоді Григор брав шкребницю, чесав котору з них, а вона вигинала спину горбату й розкарячувала незграбно сухі — самі маслачця — ноги. Сухі, як черепки, кізяки одривав руками прямо з шерстю, бо шкребницею ніяк було чесати. Потім робив петлі на прядіванім налігачу, злигував кріпко, щоб не розлигались у дорозі й вів на толоку крученим шляхом між житами. Тепер ці корови були найдорожчі в семі Шрамків: вони годували цілу родину голодну й хвору. Батько, як коли було, хотів продати котору з них, але всі тоді ставали горою проти нього. Григор, Юхим і мати — всі разом утрюх казали:

— Як продасте, так ми вам і голову тоді прогриземо. Що ми з одною будем робить: ні посіять нічим не буде, ні молока того...

То так і залишалось: батько мо' боявся, щоб діти з матір'ю голови не прогризли.

Степ.

Хліб уже в стрілки йшов. Гарний був хліб у степу. Григор, як вів, так іспирався на холку, бо в ногах неміч велика була та й на хліба задивлявся. Він любив, як із стрілки випручається великий колосок, а сама житина стоїть, як стріла, не похильнеться ні разу, ніби в напруженні якимсь. Це Григор любив, бо йому здавалось, що так має випручатись та людська сила, що її кладуть коло глибокої борозни.

— Бач, ти знову ростеш, а тебе ж землею пригортали, — казав собі Григор, а тоді запитав: — чи воно й житині болить, як ото колоски родяться?

Понад дорогою жита колоски викидали, а самі були, як тучі тучні, мо' справді важкі були роди.

— Так, — слухав Григор і чув, як жита казали: — так, важко й нам здіймати колосок до голубого неба, важко! — та й пішли хвилями навздогін Григорові.

Тоді толока й хліба росяні були. Роса, як вода, стояла. А ген кручі далі, в бурчаках були, як сфінкси. Григорові, як мов ще й досі, як колись було: біжать рівчаки води по схилах, а самі кручі у васильках та чеберецеві завітчані рясно то, як де, так і шовкова трава росте й вітерець її хилиє злегка, ніби все цілує, все цілує, ніби все цілує, все цілує. Тоді вони вдвох із Юхимом копали коло своєї ниви криницю, щоб було де коні близько напувати.

Як об обіді саме було: з кручі в балку до них спускалась Юхимія Валантирцева.

В правиці вона мала рогозяний, із вірьованими ручками, кошик, мабуть, порожній, бо вимахувала ним на всю руку. Це воно тоді в липні місяці було — полінка саме стояла. Шрамченки наперемінки копали — зразу копав Юхим. Підійшла Юхимія, поздоровкалась, зачервонілась так, усміхається.

Злива недавно була, то вона новішою спідницею навиворіть напялася.

— Це ви — питає: — криницю копаєте?

— Еге, криницю! — каже Юхим, а в самого піт так із чола й котиться — вергає лопатою-грабаркою землю, як лев.

— Воно ж сиро й важко копать, — ніби жаліючи хлопців, поправляючи на голові спідницю, каже Юхvimія.

— Не так уже й важко, — виправляється Юхим у малій, неглибокій ямі: — полоть же однаково ніяк, то треба щось робить.

Григор подивився на порожній кошик та жартуючи: — Що ж ти, дівко, з порожнім кошиком? Ми думали: ет обід Юхvimія несе — добре буде, як підімо трохи.

— Та обід таки й несла, тільки не для вас, — сказала дівка, а тоді вже:

— Це батькові та Миколі носила їсти, бо вони сьогодні без снідання поїхали.

Тоді Григор ще пригадав Юхима таким, як він у-останнє прощався з ним: на обличчі в нього тоді було одне прощання та чорне, як пшонина, пятенце.

А вкінєць запитав себе: чи справді Валантирцівна та Юхим любились?

.....

То такечки: ввечері тихо було — а саме сонце, як кавун червоний, за берестками, у Харка на кручі, випручало довгі золоті руки аж ген на сине небо, що, як сльоза, було чисте. Ба ще назустріч тим рукам бігла одна-одним біла хмарка. І тоді ті золоті руки обняли її червоною загравою та й немов од щастя якогось, незнаного людям, вона, як крижина на сонці, танула в золотому сяйві.

Тоді Григор саме привів корови в двір.

— Кидай корів та йди мерщій у хату, — казала дядина Савчиха з сінешного порогу: — там батько вмирає, то може хоч попрощатися вступиш, як що річей ще не одібрало. — вона була без платка, в самому плисовому зборнику.

Григор був як опечений цими словами, а дядина далі казала:

— Там ще та мати, так така страшна! Як би це хоч Григор скоріше прийшов, каже усе.

Тоді вони ввійшли в хату.

Батько як віск жовтий, лежав так само, як і зранку, а мати в його ногах сиділа, обмощена сірячинами та кожушинами, як дитина. То така вже немічна була, висушила хвороба за зиму, що й всидіти сама не здужала.

Григор підійшов до батька з дядиною, а він саме руки випручував: мо' переломить кістки хотів у руках та перекидався з боку на бік часто.

— Це він уже перед кінцем, — шепоче так, щоб ніхто не почув, дядина Григорові.

Лице йому, батькові, якось перекривилось наскіс, ніби й не він був, а очі, як шкляні, впилися Григорові в обличчя.

То тоді вже мати спитала батька:

— Кириле, то ти пізнаєш, хто то прийшов до тебе?

Батько тоді тільки перевернувся на другий бік, а там води холодної попросив. Дядина Савчиха взяла батькову руку саме там, де живець беться, а Гашка принесла великий, синій кухоль води. У неї платок вовняний ізсунувся аж на потилицю, а волосся русяве, що за цей час немов посивіло трохи, настирливо лізло до зап'юхлих, як прорізаних синіх очей.

Дядина сказала:

— Е, Вусте, він умре твій Кирило, і живець беться не так уже.

Тоді закричали на лежанці Оленка й Марійка. Гашка випустила синій кухоль на долівку повен із водою. Григор приступив ближче до батька, а мати хрипливим голосом сказала:

— Прощайся, Григоре, з батьком, — ми уже прощались, — та й видавила з очей дві сльози, що, як присок, скотились по чорних щоках. Григор узяв батька за руку, а вона вже холодна була, хотів піднести її до своїх уст та поцілувати ув-останнє, тільки не насмілився чогось; опустив знову на ліжко та й дивився отак. Рука була вся у збрижжях, сині жили так і лежали на всю руку, як п'явки на тілі.

— Я, тату, може, коли що сказав вам: так простіть, —

ніяково в голосі казав Григор: — я, тату, ви самі знаєте, не хотів того, та не обійдешся ж без того...

Батько був руку закинув на другий бік себе, а тоді, немов спам'ятавшись, хутко поклав знов на подушку та тільки прохрипів щось.

— Та годі, Григоре, бач йому вже й мову одібрало, — сказала дядина, заступаючи йому батька.

Але Григор казав:

— Ви, тату, не лінилися у нас ніколи: все на своїх плечах винесли: і безхліб'я і безвідд'я: дайте ж мені хоч пораду яку!

Мати мовчки сиділа й на устах у неї не було ні слова. В обличчі, як мов воно було з глини зліплене, стума важка стояла, а погляд, як тупиця, погруз у долівку глиняну. Вона сиділа чорна вся, як вуглина, згоріла за довгу зиму.

Батько немов зрозумів таку напруженість у хаті та й знову захарчав, булькаючи великими в роті з слини бульками сухими, як порохня.

— Це воно душа з тілом розлучається, — каже дядина Савчиха, вдруге заслоняючи собою батька від Григора.

Аж це батько сказав зовсім виразно:

— Хліба мені!

Григор тоді був забігав по сусідах, та ніде не випросив, а коли ввійшов знову в хату до батька, то сказав:

— Харко каже, що тепер і здоровим хліба нема, не то тим, що вмирають.

Та того вже ніхто не чув, що він сказав. Гашка на столу передпінним цидила вечірне молоко й хлипала над черуном, мов збираючи сльози в той глечик. Мати попросила полаштувати у головах. Тоді Григор узяв злегка матір під руки й такечки положив на ліжко головою до стіни.

Саме тоді — тихо, боязко підбігла дядина до Григора й сказала, поклавши палець на губи:

— Ци-ш-шш, Григоре, батько кончається.

Таємниче, навдобики підійшла до хворого й накрила йому лице чорним шовковим платком. А він випрутивсь тоді на цілий зріст, аж матір ногами достав, а руками швид-

ко замотав коло рота, зриваючи чорний шовковий платок.

— Так. Вже. Готовий!

— То батько вмерли? — дико крикнув Григор і вибіг отак без кашкета надвір.

Коло хати стояли дві худі, руді корови та й смикали острішок: суху, прілу солому жували. А сонце вже заходило за обрій і тільки проміння, як довгі золоті руки, було ще видно за Харковими берестками, на кручі, що випручалось довгими стрічками, як пальцями — ніби хотіло вчепириться в далеку блакить та й зависнути отак на небосхилі.

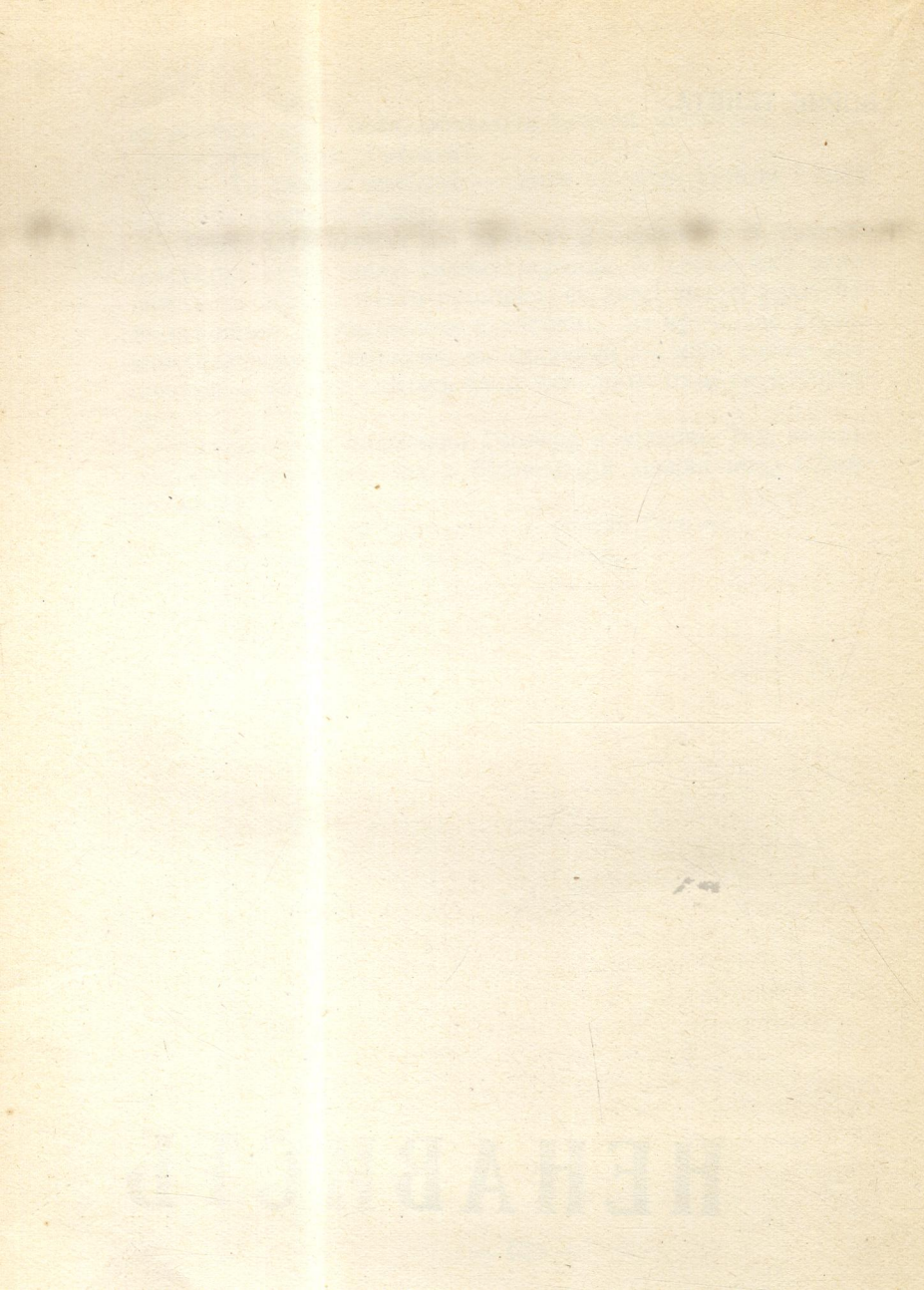
Якось було покликано Григора в міліцію. Там начальник прочитав йому, що в Біловідській лікарні вмер Шрамко Юхим.

— Це тоді, як і батько? — спитав Григор.

Міліціонер сказав число та місяць.

БОРИС ТЕНЕТА.

НЕНАВИСТЬ

Вже проїхали Корчовате озеро й голова кольони ввійшла в лісок, коли з обох боків лунко застукали кулемети.

... Коні ставали цапа, а люди, розгублені, не розуміючи добре, що сталося, почали стріляти, раничи своїх і цим ще збільшуючи загальне замішання.

Гнат Чаненко, повертаючи коня, побачив, як його ескадрон відступав безладною, розгубленою купкою.

— Засідка, — майнуло в голові.

Голосно вилаявся й слідом за хлопцями повернув коня.

Натискуючи острогами, люто лаявся, проклинав себе й свою необережність. Та хто ж міг гадати, що трапиться таке? Дозори доносили, що все навколо спокійно, а хуторяни запевняли, що от уже тиждень, як не бачили ворожого війська... Коли б знаття!

Чортова куркульня — не даремно ж нічого не можна було дістати в хуторі, — ні хліба для людей, ні сіна коням... Та тепер уже пізно лаятись і думати про це; попереду розірваною стрічкою бігли хлопці, а вслід татахкали кулемети й гуркотіли постріли.

Ескадрон бурею пролетів через хутір і вже біля самої балки Гнат, наздогнавши своїх, зупинив коня. Побачив одразу ж — не більше, як сорок, лишилося з сотні...

— Може підідуть ще? — голосно запитав він сам себе й оглянувся на хутір.

В жовтому осінньому листі він здавалося, спокійно дрімав, зовсім байдужий до події сьогоднішнього дня.

— Може справді хто відстав? — знову запитав Гнат, і хтось похмуро відповів:

— Може... Чередниченка одразу ж убило. Студника — прямо в голову...

Всі на хвилину замовкли, дивлячись на Гната. Знали: Студник і він друзі ще з вісімнадцятого року.

— Прямо в голову? — перепитав Гнат. — Хороша смерть, — і вдаючи з себе байдужого, плюнув через голову коня й сказав:

— Рушаймо, хлопці, поїдемо назад на зеднання з піхотою...

— А поранені? — знову спитав хтось. — В хуторі ж zostалися... Порубають.

Це було справді недобре — кидати товаришів. Порадилися і вирішили повернутися в хутір.

— Не пошкодило б куркульню трохи підсмажити — підїхав до Гната помішник.

— То побачимо, — відказав Гнат, — треба тільки до лісу заставу послати... Щоб, бува, не наскочили несподівано.

Увійшли в хутір і зупинилися на площі біля церкви. На вулицях було порожньо, ані душі.

— Ач, поховалися — які тихі... — гомоніли кіннотчики, збираючи поранених.

Рушили назад. Іхали широкою, рівною вулицею. Хутір був хоч малий, та багатий, побудований на зразок німецької колонії. З обох боків з прихованою ворожістю дивились хати, всі під черепицею й залізом. Тихі.

Та коли вже виїхали з вулиці, хутір несподівано заворушився: з-за остріх, з вікон вдарили несподівані випали.

Ескадрон круто на місці повернув коней, та знов, перебиваючи тонкі кінські ноги, зацокали кулемети... З гиком і свистом, страшним та диким, вилетіли на вулиці дядьки на своїх волохатих, маленьких конях і почалась січа...

Разом із хлопцями Гнат, відбиваючись, відступав. Була ще надія, що хоч із десятком яким пробеться. Та дядьки колом оточили загін і, підрубуючи косами коней, валили бойців на землю.

Вже розеднали останню маленьку купку.

Гнат бачить, як злітає з коня з одрізаною рукою його помішник, як без крику важким мішком падає веселий Карпо. Він гарячить острогами коня, рубав стомленою рукою,

та не може пробитися до товаришів, з усіх боків оточений дядьками.

От знову, прямо на нього, наскочило трое... Вистрілив, і один покотився. Другого, обернувшись, ударив, та третій підскочив розмахнувся. — Ледве не впав Гнат, почувавши, як ліва рука, що тримала повід, ослабла, і кінь рвонувся...

Дядько щось крикнув, знов замахнувся, та Гнат, прихиливши голову, відхилився вбік, і важка шабля зірвала лише будьоновку а поранений кінь виніс його з бою.

Щоб не впасти, тримався за гриву правою рукою, а кінь скажено мчав чорним, ораним степом, спотикаючись та сопучи...

Не жалів коня, гнав усе дужче, бо знав, — тепер тільки одне лишилося: тікати й переховатись десь.

Та раптом кінь затанцював на місці, захитався й з жалібним криком упав.

— Доженуть, — майнула думка, і звільнивши ногу, побіг не оглядаючись.

Пробігши з версту відчув, що сил уже немає. Зупинивсь і оглянувся, чекаючи смерті.

Та за ним не гналися. Осіння імла падала швидко. Налетів дощ, і стало зовсім темно. Тепер хоч і шукатимуть, то не знайдуть.

Сидів під кущем, прислухаючись до лопотіння дощу й шелесту вітру. Перебита в лікті рука боліла немилосердно, а гарячка зійшла вже до плеча.

Перечекавши, поки зовсім стемніє, вирішив іти. Може дійде до якого нейтрального села, або зустріне своїх — тут однаково пропадеш. Обережно підтримуючи поранену руку, підвівся й рушив у тьму.

Тепер не так дощ, як вітер не давали йому йти. Вогка, задубіла шинеля боляче стукала об коліна, плуталася поміж ногами, заважала.

— Чи врятувався хто? — подумав і зупинивсь. Витер рукавом шинелі спітніле чоло й прислухавсь знову. Крім крику вітру, нічого не було чути.

Напружуючись із останніх сил, важко відривав від зем-

лі потомлені ноги. Ледве йшов, припадаючи на правий бік — певно, падаючи з коня, розтяг на нозі жилу. Згаряча не помітив був а тепер почував, як пухне й росте вона в чоботі.

Ішов навмання, продираючись крізь пільму, шкутильгаючи й часто падаючи... І чим частіше падав, тим більша лють брала його: чортова куркульня! Він ще повернеться й тоді покаже їм, як стріляти в спину!

Був тепер певен, що врятується. Тільки б вистачило сил.

Ішов тихо, розмовляючи сам із собою, іноді жартом підбадьорював себе:

— Ой, ой, тут тобі, Гнате, і капець! Дивися: від смерти втік, від шаблі ворожої відхилився, а тут пропадеш, бісова душа?

Та все ж частіш і частіш перечіплявся через грудки. Все важчими ставали ноги, а плече й руку, змочені холодним дощем, почали зводити корчі... Хоч би дорога швидче!

Зупинявся, прислухуючись, чи не гавкне де собака, та степ був чорний і німий. Звідкись мчав вітер, бив немилосердно в обличчя, рвав шинелю, намагаючись зірвати її з плеч, а Гната кинути на землю.

— А, брешеш, — скреготів зубами, і зігнувшись, уже на зло дощу й вітру, вперто ступав уперед.

І раптом, зовсім близько зашаруділо щось.

Причаївся, приліг до землі, та було пізно; прямо над головою засопла білою парою коняча морда, а чийсь голос хрипко й злякано крикнув:

— Стій!

Схопився за бік, та револьвера не знайшов. Тоді розігнувся, піднімаючи вгору руки.

— Хто такий? — спитав вершник, наїжджаючи конем. — Підніми другу руку.

— Не можу. Перебита — відповів Гнат.

— Зброя є?

— Немає...

Тоді кіннотчик витяг револьвера.

— Стій так, — сказав він і підїхав ще ближче.

Гнат ясно бачив тепер усю його постать у довгій кавалерійській шинелі. Намагався вгадати, з якого він війська.

Той, не спускаючи револьвера, дививсь на нього з недовірям і прихованою ненавистю.

— Звідки втік? — спитав він. — Хто?

— Я, відповів Гнат і запнувся. Схопився за голову й лише тепер помітив, що загубив десь будьоновку.

Стояв мовчки.

Так вони пилювали один одного, і ні один із них не наважувався розпочати розмову. І раптом кіннотчик стрибнув із коня. Скрикнув:

— Гнате!

Це було так несподівано, що Гнат поточився назад.

— Кіндрате, — прошепотів він. Обидва знали, що вони у ворожих частинах, та ніяк не сподівалися, що зустрінуться так.

Кіндрат підбіг до брата й, ніби не вірячи собі, почав термосити та обмацувати його.

— Ой, пусти! — скрикнув Гнат і показав на мертву руку.

— Що то? — спитав Кіндрат.

— У Воловому хуторі дядьки перебили.

— У Воловому? — перепитав Кіндрат. — Хіба ти був у Воловому хуторі?

— Нас за Корчоватим озером із засідки кулеметами обстріляли.

— Так то ви були під Корчоватим? — спитав Кіндрат, і щось неприязне промайнуло в його тоні.

— Ми, — відповів Гнат, і перед його очима повстала картина втечі та бою, з якого вирятувався лише він сам.

Стояли тихо, не знаючи, про що говорити далі. Тепер дивились один на одного вороже: не здавалось вже, що зустрілися випадково, просто, як колишні товариші й брати.

Прислухалися до дощу й вітру; десь із півдня долетіло кінське іржання й уривки розмови.

— Лягай, — прошепотів Кіндрат.

— Так то ти нацькував на нас куркулів? — спитав Гнат.

— Та лягай! — скочив на коня Кіндрат, але Гнат стояв рівно.

— А я б тебе не пожалів, — сказав він, розтягуючи слова, і раптом скрикнув люто й гостро: — Як собаку пристрілив би...

— Ну? — спитав Кіндрат, повертаючи коня — помовч краще...

— Як глитайського пса, — повторив Гнат.

— А ти хто?.. Запроданець, — зблід Кіндрат, перехлюпоючись через сідло й знову витягуючи револьвера... — Лягай!

— Ну, стріляй, — підступив ближче Гнат, — це ж ти побив хлопців... Ну!..

— Але Кіндрат не стріляв. Поволі спускаючи дуло револьвера, він ніби думав про щось. Сказав:

— Іди праворуч... Вийдеш на шлях — до села дійдеш.

Потім зняв шапку й кинув Гнатові, круто повертаючи коня.

— Праворуч, хлопці... Тут яма якась!.. — крикнув він, відїжджаючи.

Голоси пішли праворуч, десь уже здалека знову озвався кінь, і стало тихо.

— Обминули, — подумав Гнат, прислухаючись.

Знову чути було лише вітер та дощ, що холодом лягав на голову й тонкими струменями біг за комір. Знеможено сів на землю й біля самих ніг помітив шапку.

— На що він кинув шапку? — подумав про Кіндрата, одягаючи її на голову.

Підвівся й пішов праворуч.

Шлях вів усе вгору, і він довго блукав ним. Падав у болото, довго лежав, важко відсапуючись та стогнучи. Та потім, набравшись сил, підводився знов і йшов далі. З кожним кроком іти було все важче, все непереможніше тягло впасти на землю й спочити, але він усе ступав, уперто стискуючи зуби, падаючи й знову підводячись.

Вже втратив надію долізи до того проклятого села — коли почало світати. Дорога круто пішла вниз, і він побачив хутір.

Зупинивсь на горі, сів і дивився на нього: в жовтих плямах осінніх дубів стояв він тихий і теплий...

Здавалося, що Гнат уже бачив десь це місце. І коли придивився — впізнав; це був Вовчий хутір, тільки з іншого боку підійшов він до нього.

Не знав, що робити, чи тут сидіти, чи йти вниз — однаково далеко тепер не втечеш.

Туди ж, униз, лише двісті-триста кроків, і буде затишний притулок, спокій, тепла хата... Це так хороше; що далі — не думав.

— А може не впізнають? — хотів обдурити сам себе.

Яксь байдужість охопила все тіло. Сидів стомлено.

Хутір тільки-но покидався... Дзвінко й весело долетіло гавкання собак, над дахами закурів синій дим, здіймаючись рівним стовпом у тихому, золотому повітрі. Все було таке тепле й ясне; що за година припала на сьогодні! Така тиха та сонячна!

Нудьга за теплою хатою ще гостріше ніж учора, в негодю, охопила його. Устав.

— Хай буде, як буде...

Ступив, та раптом зупинився, — невже Кіндрат навмишно спровадив його сюди? Він же знав, що вчора дядьки порубали їх тут. Махнув рукою.

— Піду.

Раптом хутір заметушивсь. Вулицями забігали люди, десь праворуч застукав кулемет і невідомо від чого спалахнула крайня хата. Долетіли жіночий зойк, тривожне мукання корів і крики.

Прямо з лісу на швидких конях бігла до хутора будьонівська кавалерія.

Вже не тямлячи добре, що робить, не почувачи болю ні в пораненій руці, ні в нозі, побіг. Біг навперейми, радісно махаючи рукою.

Щось кричав.

Перестрибнув рів, перебіг городи й ускочив на вулицю.

Коли вибіг на вулицю, за кладовищем ще пахкали постріли, але хутір був порожній...

— Де ж наші? — подумав і раптом злякався: а може помилився?

Забіг до якогось двору й постукав до хати. Не чекаючи, поки відчинять, наліг плечем.

— Хто в хурорі? — спитав, але відповіді не почув, від гострого болю скрикнув і впав, тупо вдарившись головою об косяк... Упав на поранену руку, і скрикнувши, знепритомнів.

Прокинувся в якійсь темній повітці. Рухнувся, та права рука була міцно привязана за спину. Тоді глянув угору — побачив крізь вікно шматок синього неба й жовту гілку.

Силкувався пригадати, як він потрапив сюди, та нічого пригадати не міг.

Як же він опинився тут? Невже Кіндрат його навмисне сюди спровадив? А де ж будьонівці?

Хотів знов лягти, та привязана до стовпа рука не дозволяла. Можна було лише сидіти, обпершись головою об стовп, або впасти на живіт — тоді не видко було вікон із синім небом і жовтою осінньою гілкою.

Жовтий лист! Він щось нагадував йому! Муляв мозок... Але ж що?

— Жовтий лист... Жовтий лист... — шепотів він.

І раптом пригадав.

Було таке ж синє небо й жовтий лист... Це коли їх відряджали на фронт... Тоді думалось: бої й може смерть на синьому полі; зірветься дибки кінь від гарячої кулі, а він передсмертним рухом надушить курок револьвера.

Так і трапилось, та він утік такої смерти.

Тепер його розстріляють.

Окремими уривками виринали події сьогоднішньої ночі, але як і хто переніс його сюди, згадати не міг.

Про смерть якось не думалося, хоч знав, що коли не трапиться чогось несподіваного, прийде смерть і...

Заплющуючи втомлені очі, подумав:

— Як чудно, — на ранок мене вже не буде...

А втім, лише думав так, бо десь у глибині не вірив у це. Не міг собі уявити.

Ну — розчиняться двері й хтось увійде... Потім поведуть вулицями, а дядьки, виходячи з хат, дивитимуться бай- дуже.

Виведуть за село...

— Ну, а далі? питав сам себе й морщив лоба.

— Ах, треба ж це уявити собі! — пітніє від напруження, та дарма, — смерть не хотіла до нього йти.

— Чорт його побери — подумав, — якось та треба буде вмерти!

І він готується зустрінути смерть як слід. Заспіває їм інтернаціонала; хай знають! І що там думати про смерть, поки він ще живий? Якщо до вечора не прийдуть, то він зможе розв'язати руку й утекти через вікно... Дозорець у п'ятні може й не влучити.

Так думаючи, він сидів годину, дві, три. Короткий осінній день починає вже меркнути, і надія, що він ще до ночі поживе, росте.

Тепер помічає, що хоче їсти. Це трохи веселить його, бо коли б він мав умерти, навіщо б йому хотілося їсти?

— Яка дурниця! — каже він сам собі й оглядає себе. Ліва рука мертво висить при боці, і це дратує. — Не шкодило-б перев'язати, — думає він, і цей клопіт знов надає йому сил.

Обережно смикає руку; може прив'язана так, що легко буде звільнити, а тоді...

Ришлять двері, і в повітку входить вартовий. В сірій шинелі, в шапці, з рушницею в руках він такий звичайний і зовсім неподібний на вісника смерті. Він зупиняється на порозі й уважно дивиться на Гната.

— Одягайся, — каже він і стоїть мовчки, терпляче чекаючи, поки Гнат одягне шинелю.

Тепер Гнат здивовано помічає, що він босий. Повертає голову й бачить свої чоботи в кутку під дверима, іде туди, але вартовий зупиняє його.

— Чобіт не треба, — каже він.

— Не треба? — питає Гнат. — Чому?

— Так, — відповідає той і сам іде до чобіт. Уважно

роздивляється на їх і, видимо, залишившись задоволеним, ховає їх під шинелю.

Тепер кінець, — думає Гнат, і пальці стають дерев'яні, негнучкі, а серце з грудей падає вниз і починає несамо- вито битися.

Гнат ніяк не може застібнути гудзика, а вартовий мовчки дивиться на нього й терпляче чекає.

Він зовсім не поспішає, цей конвоїр, длубається в кишені й мовчить. Може думає — хай поживе ще трохи, може жаліє його! Це обурює Гната.

— Ходім, — каже він і йде до дверей.

Та вже дійшовши до них, вражено зупиняється: в густій вовні волохатої шапки бачить він червону зірку.

— Ну йди, — каже вартовий, але Гнат відходить від дверей.

— Не піду!

— Як не підеш? — дивується вартовий і починає штовхати Гната.

Але той упирається ногами в землю й завзято борониться: вартовому заважає рушниця й шкода кинути чоботи.

— Іди! — кричить він, відступаючи до дверей і клацаючи затвором. — Підеш?

— Не піду, — знову впирається Гнат. — Поклич когось із штабу... Так не піду!

— Іди до стінки, — каже вартовий і, виходячи, зачиняє двері.

Гнат знову залишається сам. Тепер прийдуть і силою потягнуть його.

— Можна вистрибнути, — підходить він до вікна, але тепер нова думка зупиняє його: яка дурниця — тікати від своїх! Він вимагатиме, щоб його повели до штабу, там все з'ясується. Він усе розповість, і вони побачать, що це непорозуміння.

А якщо ні?

— Яка дурниця, — думає він, — невже й справді він загине так безглуздо й непотрібно?.. Така дурна смерть — від своїх!

І коли уявив, як свої ж виведуть його за село, а дядь-

ки, що вчора порубали його ескадрон, будуть із-за загат злостиво сміятися з нього, а потім хтось із своїх з ненавистю, як собаку, пристрелить, — його охопив одчай.

Скочив, ударившись головою об стінку. Рвався, виламуючи руку, почуваючи, як мотузок боляче здирає шкіру, та рука була привязана міцно. Тоді, виламуючи зуби, став гризти пояс, упав на підлогу, почав качатися, рвучи перебиту руку.

Здається, — кричав.

І враз схаменувся, — цього не може бути! Хіба можливо, щоб так по дурному загинути?

Стало соромно за себе. — Боязко озирнувся; був радий, що ніхто не бачив його одчаю.

І коли двері одчиняються, він зовсім спокійно виходить із повітки.

— Ведіть мене в штаб, — каже він.

Червоноармійці не відповідають. Вони виходять із двору й простують вулицею...

Гнат босими ногами ступає по холодній землі, але йому зовсім не холодно... щокимось горять, а у вухах, червоних і теплих, стукає кров.

Підходять до школи, і Гнат полегшено зідхає.

— Це на допит.

Та коли він увіходить до кімнати, де міститься штаб, перше, що він бачить — братова шапка. Розпорота й подерта валяється вона на столі. Якесь людина в будьонівці витягає з неї папери й уважно роздивляється їх.

— Так от ви хто? — дивиться комісар на Гната і підводиться з стільця.

— Я. — каже Гнат, але той перебиває його.

— Що ви хотіли сказати мені?

Гнат хоче сказати щось, пояснити, що це непорозуміння, але слова вилітають короткі, не ті, що треба, а голос, сухий, і непевний, уривається.

— Я вас розстріляю, пане сотнику, — каже комісар і стукає кулаком по столі.

— Але ж. — починає знову Гнат, та той знов перебиває, видимо наперед йому не вірячи.

— Розстріляю. Розумієте?

— Але ж... Я зовсім не сотник, — каже Гнат.

Комісар усміхається:

— Ви нічого кращого не вигадали?

— Це правда.

— Добре, але ж яким чином потрапила до вас ця шапка? — питає комісар.

Гнат починає розповідати про свої пригоди, і комісар, запаливши цигарку, уважно слухає його.

Це бадьорить Гната, але коли він починає розповідати, як прибіг у село, побачивши своїх, комісар знову уриває його:

— А як ви потрапили до Назаренка?

— До Назаренка? До якого Назаренка? — перепитує здивовано Гнат.

— Ви не знаєте Назаренка?

— Ні.

— Ніколи не бачили?

— Ніколи не бачив.

Тоді комісар питає:

— Ваше прізвище Власенко?

— Так, Власенко... — каже Гнат, дивуючись, звідки міг комісар довідатись про його прізвище.

— Ми знайшли у Назаренка ваші листи, — каже комісар. — Як ви поясните це?..

— Може то мій брат писав? — спитав Гнат.

— Дивний збіг обставин, прямо, як у романі, — насмішувато сказав комісар: — як же ви зможете довести, що ви — ви?

Гнат мовчав: як він може довести, коли йому не повірять, хоч що б він сказав?

— Так, — махнув комісар рукою. — Справа для мене цілком ясна. Одведіть його...

Гната знов підхопили під руки.

— Підождіть! — хрипить він.

— Тут немає про що говорити, — каже комісар, потім, подумавши, додає: — Якщо ви дійсно командир еска-

дрону, то ви повинні знати, що я нічого не можу зробити. Завтра ми рушаємо, а полонених...

— Подождіть до завтра, — каже Гнат, ковтаючи гірку слину. — Я не боюся смерті. Але вмерти так, від своїх — безглуздо, смішно... Знати, що твоя смерть ні для чого не потрібна... Подождіть — може ще зясується!

— Для чого ж відкладати, — питає комісар. — Хіба це для вас буде краще? Ведіть, — сказав він, звертаючись до вартових.

Гнат знову рванувся і в одчай вже в-останнє крикнув до комісара:

— Спитайте дядьків... Тут вчора зупинявся мій ескадрон.

— Добре, — каже стомлено комісар; йому вже набридло, як цей нікчема чіпляється за життя. — Добре, запитаю дядьків.

— Я не піду з хати, — каже Гнат, бачучи, що вартові знову підступають до нього. — Мені немає чого вмирати. Я не хочу...

— Ніхто не хоче, — каже комісар і велить привести дядьків; він хоче бути справедливий.

III.

Дядьки увіходять, тулячись до стіни; непевно роздивляються на всі боки. Вони невдоволені, що їх уплутали в усю цю історію.

— Це з сусідніх хат поназбирали, — каже дозореш. — Хватить?

— Хватить, — відповідає комісар і починає розпитувати дядьків, чи бачили вони коли цю людину.

Дядьки починають довго й плутано пояснювати, тягнуть слова, щоб зміркувати краще, що саме говорити їм при цій халепі.

— Хіба ви не впізнали мене? — питає Гнат і бачить по їх очах, що дядьки таки впізнали його.

— А хіба всіх, що були тут, упізнаєш? — Ухильно відповідають дядьки. — Тут усякого народу тепер багато їздить.

Потім з'ясовується, що десь ніби-то хтось із них бачив його, але чи напевно так, цього вони сказати не можуть... Вони всі тут живуть біля школи, край хутора, і вчора до розправи не ходили...

— Мабуть, цей чоловік не бреше, коли правду каже, — повертається один до комісара.

— Край хутора? — питає комісар. — От він говорить, що саме з цього краю й стріляли вчора по його ескадрону, а потім вирубали всіх до ноги, оточивши біля балки. І він один лише втік. Врятувався.

Дядьки позіхають ще глибше. Розмова набрала тепер зовсім небажаного для них характеру... Вони переступають із ноги на ногу й говорять, показуючи на комісара.

То справа їхня... Що товариш комісар скаже, а вони тут ні при чому... Вони живуть з краю і нічого не знають... це діло не їхнє.

Комісар тоді каже:

— Так ми його розстріляємо.

Дядьки зідхають знову:

— То діло ваше.

— А не ваше? — кричить Гнат. — Як стріляти по червоних, то ваше діло?

Гнат забуває вже про небезпеку, що загрожує йому; гостра лють і ненависть до цього хитрого, куркулячого кубла сліпить його.

Він кричить, загрожує, лається, показуючи свою перепиту руку.

— Чия це робота? — питає він. — Я вас усіх пізнаю!

Ці його слова прикро вражають дядьків. Бороди їхні наїжуються, очі починають бігати ще швидче. Вони переглядаються між собою.

Тепер вони зовсім нічого не знають, не памятають, і ніяких пострілів не чули. Може, хто справді й стріляв, але вони нічого не знають про це — дехто з них був на степу, а дехто в лісі. Може цей чоловік і не бреше, але вони його раніше ніколи не бачили... А що він говорить про те, що їхній хутір на когось тут нападав — то неправда: кожний хоче жити.

— Ви йому не вірте, — вирвавсь один, — ми в нейтралітеті і ні з ким не воюємо.

Тоді комісар відпускає їх і повертається до Гната.

— Плутана історія... товаришу... Але ж, якщо нічого не зясується... Ви ж знаєте неписані закони... Я тут не один.

Гнат дивиться на комісара і бачить, що той починає вже вірити йому, але небезпека тепер ще страшніша.

Через п'ять хвилин увесь хутір знатиме в чім річ і ні один дядько, боючись кари, не скаже правди. Адже він єдиний, що втік із бою, і разом з ним умре вся ця подія.

— Приведіть Назаренка, — наказує комісар.

— Що це за Назаренко? — думає Гнат, і коли обертається, бачить високого широкоплечого дядька з буйною чорною бородою.

Від несподіванки Гнат здригується: він впізнав цього дядька: в очах його та ж неприхована лютість, як і вчора, коли він наскочив на Гната й рубонув його по руці.

Назаренко теж, видимо, впізнає його. Він мить гостро дивиться на нього, намагаючись вгадати ситуацію. Потім бачить, що в Гната руки завязані за спину, і всміхається.

Та це Гнатові, мабуть, лише здалося так; Назаренко відступає, і похиливши голову, стоїть похмуро й нерухомо.

— Назаренко, — каже комісар, — цього чоловіка затримали в твоїй хаті. Ти бачив його раніш?

Назаренко мовчить.

— Коли ти скажеш правду — ми відпустимо тебе, — знову звертається до нього комісар. — Відпустимо. Розумієш?

Тоді Назаренко поволі підводить голову й придивляється до Гната. В його очах займаються лихі вогники, та коли комісар підходить до нього, він хилисть голову й каже спокійно й глухо.

— Бачив... Раніш бачив.

Гнат полегшено зідхає, але йому шкода, що комісар обіцяв відпустити Назаренка. Він хоче сказати це комісарові, — як же так, — відпустити такого бандита, але комісар наказує йому мовчати й знову повертається до Назаренка.

— Так, — каже він. — Ми знайшли в тебе листи від сот

ника Власенка. Скажи, хто цей чоловік — Власенко, чи командир того ескадрону, що вчора зупинявся тут у хуторі? Якщо ти скажеш правду, — ми тебе не розстріляємо.

Назаренко знов підводить голову й в його очах Гнат бачить загрозу й приховане глузування.

Погляди їх зустрічаються, і вони обидва, разом бачать бій і їхню зустріч. Люто шкирять один одному зуби, жалкуючи, що не порубали там один одного.

— Ну, — каже комісар, — говори, Назаренко...

— Це — пан сотник, — твердо відповідає той, — і листи я від нього одержував...

— Брешеш! — кричить Гнат. — Це ти відрубав мені руку, коли ваш хутір напав на нас!.. 1 тепер боїшся... Це ти, куркуль проклятий, командував!

Гнат кидається до Назаренка, та комісар зупиняє його й наказує дозорцям міцно тримати обох.

— Заспокойтесь, — каже він.

— Ах, сволоч! — шепоче Гнат, і тепер уже не розстріл непокоїть його, а те, що цьому Назаренкові можуть повідати. Відпустити його...

Комісар дивиться на них і каже, з притиском розтягуючи слова:

— Назаренко... Ми тебе розстріляємо. Але, якщо ти скажеш правду, ми помилуємо тебе... Хоча б ти й справді керував боем і сам перебив йому руку... Розумієш, що я кажу? Нам краще відпустити тебе, ніж розстріляти свого. 1 хутора займати не будемо. Чуєш?

— Чую, — відповідає Назаренко.

Він із хвилину про щось думає, потім переступає з ноги на ногу й дивлячись Гнатові прямо в очі, каже рішуче й твердо. Губи його кривляться в тонку посмішку, а в його очах пробігають вогники: зелені, червоні, сині...

— Ні... це не командир ескадрону... Правду кажу... Мені все одно перед смертю брехати нічого. Він пан сотник. Себе рятую. Правду кажу — відпустіть мене...

— Так? — збентежено каже комісар і звертається до Гната. — А ви що скажете?

Гнат бачить, що порятунку немає вже, і безглузда смерть знову лякає його. Він не боїться її, але й умирати так він не хоче. Він дивиться на Назаренка, а той, ніби задрімавши, байдуже стоїть уже, встромивши погляд у землю. Це дратує Гната.

— Будьте обережні! — кричить він комісарові. — Будьте обережні! Мені теж так здавалося, що все гаразд — через це й загинули хлопці. Це куркулячий хутір. Краще б його спалити... Перед смертю мені теж нічого брехати.

Гнат розповідає командирові про всі подробиці й просить повірити йому. Про смерть він уже зовсім не думає й говорить спокійно.

Комісарові приносять якогось листа, він уважно читає його і потім говорить до Гната.

— Ви кажете, що з восьмої бригади?

— Так, — каже Гнат, — а що, є відомості?

— Єсть, — відповідає комісар. — Відомості такі: кавалерійський ескадрон восьмої бригади пішов на Сандорівку, нам наказано зараз же йти на зеднання з ним.

— Це провокація, — каже схвильовано Гнат, але комісар тепер із зневагою дивиться на нього.

— Все ясно, — каже він. — Ведіть його.

Гнат почуває, як починає крутитися стеля; але стискує руки й примушує себе бути спокійним.

— А Назаренко? — питає він злякано.

Назаренко знову підводить голову; на обличчі його з'являється зла, радісна посмішка.

— Розстріляйте Назаренка, — молить Гнат комісара. — Розстріляйте його, прошу.

— Досить! — кричить комісар, штовхаючи Гната й схоплюючись з-за столу.

Назаренко спокійно каже:

— Вілпустіть мене... Я ж правду сказав.

Тоді Гнат не витримує. Він починає рватися з рук дозорців і кричить:

— Розстріляйте і його, гада... 1 його! Я знатиму, що вмер даремно!

Він кидається до комісара, припадає до нього й просить знову:

— Розстріляйте його... Не відпускайте, він вам готує пастку... Я знаю, мені ж все одно вмирати. Я сам не можу вмерти... Мене без Назаренка розстрілювати не можна...

Потім він раптом заспокоюється й каже:

— Порівняйте ще руку!

Комісар, подумавши, погоджується:

— Ну добре.

Він дістає з шухляди листа й кидає на стіл.

— Перепишіть, — наказує він Гнатові.

Гнат починає переписувати й з жахом бачить, що перші літери, особливо ці прокляті а та о, зовсім подібні...

— Чортівня, — думає Гнат, і перо починає стрибати в його руці.

— Я не можу, — каже він, але комісар нахилиється й жорстко говорить:

— Пишіть далі!

Гнат пише далі один рядок, другий. На третьому починає навмисно розтягувати літери, нахилити їх у інший бік, та вони самі проти його волі знову загострюються, як у тому листі, і він нічого не може зробити з ними.

Комісар бере обидва листи, порівнює їх.

— Дда, — каже він і мовчки дивиться на Гната. — Ну тепер вам усе ясно?

Гнат червоніє й каже:

— Так, ясно все. Це — страшне непорозуміння... Така подібність...

— Непорозуміння? — перепитує комісар, — а я гадаю, що це щось інше...

Він знову порівнює листи. Знов роздивляється на Гнатову шапку й нарешті каже:

— Ведіть обох!

Гнат дивиться на Назаренка; той здригується, і Гнат шасливо, майже ласкаво усміхається йому.

— Ну що? — питає він.

Назаренко стискає тонкі губи й собі усміхається:

— Ведіть! — каже він.

Комісар махає рукою й одвертається від них.

На ганку Назаренко стає поруч Гната, і нахилившись до нього, шепоче:

— Ну як, пане сотнику? — Потім, набравши в груди повітря, додає: — А рука ще болить?.. Болить? Скоро перестане! — і штовхає Гната ногою.

ІУ.

Іх ведуть селом, люди дивляться їм у слід, та Гнат цього не помічає.

— Хоч би швидче, — думає він і прискорює ходу.

Йому чомусь пригадується смерть коня, — він умирає зовсім, як людина, його вірний кінь.

— Це через нього, — подумав Гнат і оглянувся на Назаренка; той ішов тихо, ніби надіячись на щось.

— Швидче! — підганяли його вартові; біля школи з походної кухні почали вже роздавати обід, а вони з самого ранку не одержували своєї пайки й були голодні.

— Посувайся — кричали вони.

Сонце вже сідало за синім кряжем, і з-під лісу здіймався холодний вітер.

— Вночі знов буде дощ, — подумав Гнат. Але ж яке йому діло, що вночі буде дощ?.. — Дощ, дощ... — думав він заплющуючи очі. — Який дощ?

— Ну ти там, куди? — почув він раптом голос. — Прямо йди... Чуєш!

— А може втікти? — майнула думка, але він відкинув її, як безглузду: від своїх тікати.... А потім Назаренко... Назаренка тоді можуть відпустити, і він знову наробить шкоди — Він знає, за що вмирає, — з заздрістю думає про нього Гнат.

Цей іде твердо, ступаючи широким мужичим кроком. Діловито й спокійно.

— Невже комісар не зрозумів? — питає сам себе Гнат. — А може це просто так їх ведуть у село, щоб випробувати?

Вони виходять за село, минають цвинтар, вітряки... Ім кажуть іти далі...

— Якого чорта вони нас ведуть так далеко? — знов починає нервуватися Гнат, та незабаром над самою балкою вартові зупиняють їх.

— Сійте так, — каже старший, повертаючи їх лицем до стегу й відходить.

Гнат чекає, що вартові зараз почнуть стріляти, але ті не поспішають. Вони на щось розв'язують їх руки і на три кроки відступають назад. Це вони роблять так довго!

Нарешті клацнули затвори.

— Ну, — думає Гнат, та один із них знов підходить і каже до Назаренка:

— Комісар наказав в-останнє спитати тебе. Якщо скажеш правду — ми відпустимо тебе... Можеш піти прямо в ліс...

Назаренко не ворухнувся.

— Ну, — спитав той... — Будеш говорити?

Тоді Назаренко, як там на допиті, важко підводить голову й повертається.

— Я правду казав. Він — сотник Власенко...

— Брешеш! — кричить Гнат, але Назаренко, як і раніш, спокійний; він рівно, як кам'яний, повертається до Гната:

— Пане сотнику, будемо вже помирати разом! — каже він і шкирить зуби.

— Хай комісар обережніший буде... — кричить Гнат. — В тому лісі...

Він не договорив. Назаренко кидається до нього й валить на землю.

Вони починають качатися по траві, вгризаються зубами в тіло. Вартові, спустивши рушниці, не знають, що робити. Пробують розборонити їх, та вони, як скажені собаки, крутяться, виють і підстрибують.

Нарешті Назаренко опиняється згори, та Гнат підкидає його ногою і вони вдвох, як одно тіло, котяться в балку.

— Втечуть! — кричить злякано старший і витягає револьвера.

Червоноармійці біжать униз і на ходу стріляють по втікачах. Злякано женуться за ними. Вже на самому дні балки знаходять їх; обидва лежать спокійно, міцно узявши в обійми один одного. Обидва вже мертві.

— Рушай, — каже старший, і вони, скинувши на плечі рушниці, повертають у село.

Ідуть швидко, поспішаючи, щоб не прохолонув їхній обід.

— Ну що? — питає їх комісар, виходячи з школи.

Старший припирає до стінки рушницю, курить цигарку й відповідає:

— Уже... Той, петлюровець, — до останньої хвилини прикидався... — і затягнувшись гірким димом, додає: — Трохи не втікли, таку штуку придумати!

— Ну, добре... Ідіть обідати... — каже комісар і поверта до хати.

— Дядьки кажуть, що на Сандорівку найближча дорога через Корчовате озеро лісом, — зустрічає його там помішник.

— Так, — каже комісар і хитає головою, — пошліть, все-таки дозорців: хай подивляться добре, чи немає там чого...

Він запалює цигарку й дивиться у вікно: на дворі січе тонкий, пронизливий дощик і насувається сірий осінній вечір.

— Ат, чорт... — незадоволено кидає він цигарку й повертається до столу.

— Як ти гадаєш? — питає він, але помічає, що помішника вже немає, він вийшов передати його наказу.

ЗМІСТ

	стор.
1. Борис Антоненко - Давидович: Ненависть	3
2. Дмитро Борзяк: Записка	49
3. Петро Панч: Вітроногі дні	71
4. Андроник Бушля: Хліб	83
5. Борис Тенета: Ненависть	103

3,75

Р 1 6246

81

Литвиненко - Давидович

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» В ПАРИЖІ ВИДАЛО ДОСІ ТАКІ
КНИЖКИ:

1. Інж. М. Сціборський: Націократія.
2. Інж. М. Ницкевич: До основних питань українського націоналізму.
3. Юрій Косач: Дивимось в очі смерті.
4. Під румунським постолом (збірка статей).
5. В. Мартинець: За зуби й пазурі нації.
6. В. Мартинець: Забронзовуймо наше минуле.
7. Ненависть (збірник східньо-української прози).

НЕНАВИСТЬ

Ненависть

ПАРИЖ
1938